

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut

Mana Kaasik

Intervjuu roll muististe leidmisel looduslike pühapaikade välitööde näitel

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Heiki Valk, PhD

Tartu 2016

Sisukord

<u>Sissejuhatus.....</u>	<u>3</u>
<u>1. Teoreetiline osa: arheoloogia, folkloor ja looduslikud pühapaigad.....</u>	<u>7</u>
<u>1.1. Koht.....</u>	<u>7</u>
<u>1.2. Püha.....</u>	<u>8</u>
<u>1.3. Pühapaik: ajalooline, looduslik ja/või pärimuslik?.....</u>	<u>9</u>
<u>1.4. Arheoloogia, folkloor ja pühapaigad: senine uurimislugu.....</u>	<u>13</u>
<u>1.5. Mis kasu on arheoloogil kohapärimusest?.....</u>	<u>14</u>
<u>2. Allikad ja meetod.....</u>	<u>18</u>
<u>2.1. Allikmaterjalide tutvustus.....</u>	<u>18</u>
<u>2.2. Andmete käsitlemise, esitamise ja analüüsimise meetod.....</u>	<u>24</u>
<u>3. Andmete analüüs: käsitlemise tulemuslikkus pühapaikade leidmisel ja lokaliseerimisel.....</u>	<u>32</u>
<u>Kokkuvõte.....</u>	<u>38</u>
<u>Kasutatud allikad ja kirjandus.....</u>	<u>41</u>
<u>Lisa 1.....</u>	<u>53</u>
<u>Lisa 2.....</u>	<u>54</u>
<u>Lisa 3.....</u>	<u>55</u>

Sissejuhatus

Keskendun käesolevas töös kohapärimusele kui arheoloogi uurimisvahendile, uurides täpsemalt intervjuu ja küsitlemise rolli muististe avastamisel/lokaliseerimisel maastikul ühe konkreetse paigaliigi, looduslike pühapaikade näitel. Intervjuule otsustasin keskenduda seetõttu, et selle vajalikkus või tähtsus looduslike pühapaikade välitöödel on hiljuti Muinsuskaitseameti poolt küsimärgi alla seatud, elavat diskussiooni tekitanud ja seetõttu aktuaalne.

Looduslike pühapaikade välitöid on Eestis koordineerinud kaks riiklikku arengukava: „Eesti ajaloolised looduslikud pühapaigad. Uurimine ja hoidmine” aastatel 2008–2012 (EALP 2008) ja möödunud aastast kehtiv „Eesti looduslikud pühapaigad. Uurimine ja hoidmine” (ELP 2015) perioodiks 2015–2020. Mõlema arengukava raames on töötatud välja eraldi pühapaikade uurimise meetodikad, mis kohalike elanike küsitlemise tähtsust erinevalt hindavad. 2008–2012 aastate arengukava rakendusperioodi jooksul töötati välja „Ajaloolistele looduslike pühapaikade inventeerimise meetodika” (ALPIM 2013), milles on muuhulgas selgitatud informantide leidmise ja intervjuueeritavate valiku põhimõtteid, intervjuu läbiviimise korda ja üldisemaid suuniseid kohalikega suhtlemisel. Lisaks on toodud välja 6-leheküljeline küsitluskava intervjuude läbiviimiseks. 2015. aastal koostatud meetodikas pole küsitluskava esitatud ega nimetatud ja kohalike intervjuueerimise tähtsus on hinnatud kõrvalisemaks: „Suulise pärimuse kogumine on sekundaarne ja kasutatakse üksnes juhul kui kohtutakse eriti huvitava informandiga.” (ELP 2015: 16).¹ 2015. aasta arengukavas tõstetakse esile varasema meetodika suurt detailsusastet, mis muutis uuringud aja- ja ressursimahukaks (samas: 6).

Veidi pärast 2015.–2020. aasta arengukava kinnitamist kajastusid meedias erimeelsused uue meetodika osas: „Eestis võib olla enam kui 3000 pühapaika, kuid

¹ 2016. aasta kevadel on inventeerimismetoodikat looduslike pühapaikade eksperdinõukogus küll täiendavalt arutatud ja selle sõnastust muudetud, kuid nõukogus tehtud parandustele puudub teadaolevalt senini Muinsuskaitseameti ja Kultuuriministeeriumi ametlik kinnitus. Meetodika osas tehtud muudatused on küll lisatud 2016. aastal Harjumaa looduslike pühapaikade inventeerimiseks välja kuulutatud riigihanke teksti, kuid arengukava ja selle lisaks oleva inventeerimismetoodika tekst on muutmata. Kultuuriministeeriumi kodulehelgi on need jätkuvalt kättesaadavad algsel, 10.03.2015 vastu võetud kujul. – Juhendaja märkus.

kultuuriministeerium ja osa pühapaikade arengukava ettevalmistajaid ei suuda kokku leppida, kuidas peaks neid paiku inventeerima” (vt Rohemäe 2015; Pedaru 2015; Pealinn 2015). Välja toodi vastuolu sõnastatud eesmärgi ja selle saavutamise viisi vahel, detailsete juhendite puudumist (näiteks, et kuidas tunda ära metoodikas mainitud „eriti huvitav informant”) ja leiti, et kinnitatud metoodika kasutamisel jäävad leidmata ja kaardistamata 2/3 pühapaikadest (Hiiepaik 2015; Kivipõld 2015; Rohemäe 2015).

2013. aastal ilmunud Võnnu, Põlva, Hargla, Räpina, Kanepi ja Kambja kihelkondade välitööde publitseeritud kokkuvõttes on eristatud täiemahuliselt ja osaliselt inventeeritud kihelkonnad. Esimesel juhul (Võnnu ja Põlva) küsitleti võimalikult palju kohalikke inimesi ja teisel juhul (Hargla, Räpina, Kanepi ja Kambja) piirduti lähiümbruse elanike küsitlemisega. Välitööde kokkuvõttes on öeldud, et täiemahulise inventuuri abil oli võimalik 20–30% asemel leida kuni peaaegu 60% täpsustamist vajavatest paikadest (Valk jt 2013: 236).

Olen osalenud looduslike pühapaikade välitöödel uurijana nii Põlva kui Võnnu kihelkonnas ning oma kogemuse põhjal leian, et kohalike küsitamine ei peaks pühapaikade välitöödel olema sekundaarne. Samas teadvustan, et mu kogemus rajaneb esmajoones konkreetsetel piirkondadel, kus viibisin (Põlva kihelkonnas tegutses korraga neli, Võnnus kolm uuringurühma) ja on mõjutatud kindlasti meeldejäävatest üksikjuhtudest, mitte statistilisest keskmisest. Seetõttu huvitab mind, millise vastuse saab, kui panna erinevate kihelkondade välitööde tulemused arvulisele skaalale ja analüüsida neid erinevatest valimitest lähtuvalt.

Töö mahukaima osa moodustaski andmete analüüsimine ja selle põhjal võrreldavate valimite koostamine. Analüüsisin läbi kõik käsitletavate kihelkondade pühapaikadega seotud ja varasemalt koondatud teated, et koostada võrreldav(ad) algvalim(id) kõigi kihelkondade pühapaikadest. Analüüsitud andmete põhjal saadud tulemused olen esitanud töö lisas koondtabelitena (Lisa 1 ja 2), kus on eristatud järgnevad pühapaikade valimid: 1) pühapaigad üksikobjektidena (liigikindlusega „2” ehk „kahtlane” ja rohkem); 2) pühapaigad kompleksidena, st paikadena, kus ühe sakraalala piiresse jääb vähemalt kaks erinevat üksikobjekti (liigikindlus „2” ja rohkem); 3) pühapaigad

üksikobjektidena (liigikindlus „3” ehk „oletatav” ja rohkem); 4) pühapaigad kompleksidena (liigikindlus „3” ja rohkem). Pühapaigakompleksidena olen käsitlenud paikaid, kus vähemalt kaks erinevat üksikobjekti asuvad vähem kui 30 m raadiusega maa-alal või neid ühendava, pärimuses või kohanimis kajastuva suuremat maa-ala hõlmava pühapaiga alal kui ühises sakraalruumis. Pühapaikade liigikindluse määramise ja liigitamise ülejäänud kriteeriume tutvustan lähemalt peatükis 2.2. Eelnimetatud nelja valimisse ei hõlmanud ma ristipuukohti, vaid esitasin need eraldi koondtabelis koos üksikobjektidest pühapaikadega (lisa 3).

Saadud andmete põhjal otsin töös vastust küsimusele, kas ja kuivõrd on intervjuude tegemine ja selle ulatuslikkus (lähtun võrdlemisel küsitatud inimeste arvust) olnud abiks looduslike pühapaikade tuvastamisel maastikul ja seni teadmata pühapaikade leidmisel. Erinevad pühapaikade valimid eristan töös selleks, et näha, kas ja kuivõrd sõltub neist tulemus.

Laiemalt on töö eesmärk analüüsida kohalike elanike küsitlemise tulemuslikkust muististe lokaliseerimisel ja varem teadaolemata muististe leidmisel maastikul: lisaks pühapaikadele puudutab siinse töö teema ja küsimuseasetus ka teisi eeskätt pärimuses kajastuvaid muistiseid, nagu kalmeid.

Töö allikmaterjaliks on Põlva, Hargla, Räpina, Võnnu ja Kambja kihelkonna looduslike pühapaikade välitöödel kogutud materjalid. Pühapaikade välitööd on toimunud ka Muhu, Juuru ja osaliselt Kuusalu kihelkondades, ent käsitlen eelnimetatud viit kihelkonda koos seetõttu, et need asuvad võrdlemisi lähestikku ja on materjalilt paremini võrreldavad. Kõik nad on inventeeritud aastatel 2012–2013 ja neil välitöödel kogutud materjal on koondatud, süstematiseeritud ja kättesaadav andmebaasidest või käsikirjaliste aruannetena.

Keskendun töös konkreetselt intervjuu rollile paikade asukohtade tuvastamisel maastikul ja varem teadmata paikade leidmisel. Küsimused intervjuu sisulistest väärtustest (millist uut infot on võimalik intervjuusid tehes paikade kohta koguda), intervjuude vormist (milline intervjuumeetod on tulemuslikum) ja küsitlemise muud

aspektid jäävad analüüsi alt välja. Lähtun materjale võrreldes küsitletute arvust kihelkonnas, mitte intervjuude läbiviimise metoodikast.

Töö esimeses, teoreetilises osas avan kasutatavad põhimõisted nagu koht, püha, pühapaik ja selgitan oma mõistevalikut. Seejärel teen lühikese ülevaate arheoloogia ja folkloori senistest ühiskäsitlustest ja looduslike pühapaikade uurimisloost. Esimese peatüki viiendas alapeatükis arutlen kohapärimuse võimaluste üle muististe uurimisel ja lokaliseerimisel. Töö teine osa on jagatud kaheks: esmalt tutvustan allikmaterjale ja nende analüüsimise probleeme, seejärel andmete analüüsimise ja pühapaikade valimite koostamise meetodit. Kolmandas peatükis vastan uuritava allikmaterjali põhjal eelnevalt püstitatud küsimustele. Töö lisadena on toodud uurimistöö käigus koostatud koondtabelid kihelkondade pühapaikadega ja vastavate välitöödega seonduvate statistiliste andmetega.

1. Teoreetiline osa: arheoloogia, folkloor ja looduslikud pühapaigad

1.1. Koht

Olgugi, et oluline osa arheoloogiateadusest tegeleb peaaesjalikult kohaga (ehk paigaga), on selle mõiste teoreetilisele taustale hakatud tähelepanu pöörama alles suhteliselt hiljuti. Sama lugu on väljaspool Eestit, küll väheste eranditega (nt Tilley 1994, David & Thomas 2016). Rohkem on „koha” ja sellega tihedalt seotud „ruumi” ja „maastiku” mõistetega nii Eestis kui välismaal tegelenud (inim)geograafid (nt Tuan 1977, Palang & Sooväli 2001, Saar & Palang 2009). Filosoof Edward S. Casey on kirjutanud, et „koht” on Lääne teaduslikus mõtteviisis saanud ebaõiglaselt vähe tähelepanu ja leiab, et maastikuarheoloogid ja teised maastiku-uurijad võiksid „koha” kontseptsioonist olulist kasu saada (Casey 2016). Nimelt väidab ta, et maastikku ei saa käsitada ilma kohata, kuivõrd maastik koosneb kohtadest ja on ka ise (teatud skaalal) koht (samas: 49).

Ruum muutub kohaks siis, kui see omandab definitsiooni ja tähenduse – kui ruumile antakse nimi (Tuan 1977: 136; Frake 1996: 235). Kohtade tähendust inimeste jaoks saab uurida maastikuga seonduvate materiaalsete ja vaimsete tähenduskihtide (Vedru 2009: 21) kaudu: näiteks esemete ja muude inimtegevuse jälgede, kohapärimuse ja toponüümide abil. Märgid võivad olla paika maha jäetud nii tahtlikult kui tahtmatult, ent ka koht, kuhu on kaotatud ese, on tähenduslik – kui mitte kellegi teise, siis vähemalt eseme leidja jaoks. Kohtade tähendused on erinevad ja Gurly Vedru sõnul on kohtadel oma hierarhia (samas), mis võib eriti sõnaselgelt väljenduda kohapärimuses ja toponüümides. Vaid inimestele olulistele paikadele on antud nimed, et eristada neid mittetähenduslikest paikadest (Ilves 2007: 87).

Selge on see, et paigad pole püsiva, staatilise väärtusega. Paigad on “sotsiaalse praktika materialiseerumise tulemus”, mistõttu muutuvate inimeste ja inimsuhetega koos muutuvad ka paigad (Lindroos 2009: 1499). Lindroos kõneleb *paiga identiteedist*, mis tema sõnul on suurel määral pärit minevikust (samas: 1499–1500). Inimesed on mõnesid paiku kasutusele võtnud, maha jätnud, uuesti kasutusele võtnud jne, mõtestades neid ja andes neile uusi tähendusi, mis üheaegselt lähtuvad nii olevikust kui minevikust.

Samal ajal kogevad ja mõtestavad inimesed paiku ühtaegu nii individuaalselt kui kollektiivselt. Kohad või paigad maastikul on Christopher Tilley sõnul alati palju enam kui vaid punktid või asukohad, kuivõrd inimeste jaoks on kohtadel oma tähendused ja väärtused ja need kätkevad endas nii individuaalset kui kultuurilist identiteeti (Tilley 1994: 15).

Maastik pole muidugi pelgalt sotsiaalne konstruktsioon (Peil 2001: 64), vaid eksisteerib objektiivselt, sõltumata inimesest ja tema tõlgendustest. Inimene mõjutab maastiku ja kohtade ilmet küll oma käitumisega ja vaimses plaanis kohalugudega, ent selles suhtes ei saa eirata ka reaalse füüsilise maastiku tähtsust tähenduseseoste loomisel. Seda seost uurivad ilmselgelt maastiku- ja asustusarheoloogid, ent ka kohajutu haakumiseks maastikuelemendiga on tarvis mingit loogilist seost (Hiemäe 2001: 92). Maastikust moodustub geograafiline tervik füüsiliste, bioloogiliste ja kultuuriliste protsesside pideval koosmõjul (Peil 2001: 64, 58). Inimene mõtestab füüsilist maailma enda jaoks paljudel eri viisidel, muuhulgas sinna esemeid maha jättes, seda ümber kujundades (või vastupidi), seda nimetades, seal teatud tegevusi läbi viies ja/või selle kohta lugusid rääkides. Mari-Ann Rummeli sõnul haakuvad muistendid ja muud paigapärimused ennekõike just pühaks peetud kohtadega (Rummel 1997).

1.2. Püha

„Püha” kategooria mõtestamisel toetun põhiliselt usundiloolase Veikko Anttose töödele. Anttose järgi eeldab millegi pühaks tunnistamine “arusaamist erinevusest ja piirist, millega midagi kategoriseeritakse argise ja igapäevase tegevuse ringi kuuluvast nähtusest erinevaks” (Anttonen 1992: 2525). „Püha” on tema definitsiooni järgi kultuurilisest kontekstist sõltuv tunnetuslik kategooria, mille inimene ja kogukond omistab nähtustele, mis on nende jaoks (argisest) kvalitatiivselt teistmoodi ja mille väärtus on kindlaks määratud (pole läbiräägitav). Nõnda on „pühale” omased anomaalsus, liminaalsus ja transformatsioon (Samas: 2526; Anttonen 2000: 281). „Püha” kerkib esile näiteks olukordades, kus kategooriate nagu isik, sugu, abielu, rahvus, õiglus jne väärarmatus ja sedakaudu teatud ühiskonda toetavad moraalsed tõekspidamised on seatud kahtluse alla (Anttonen 2000: 278). Sotsiaalselt

konstrueeritud kategooriate kõrval kerkib „püha” sageli esile ka siis, kui kohtade või esemete harjumuspärasest vormi või sisu ähvardab hävimine või ümberdefineerimine (näiteks taaskasutuse läbi).

Remmeli sõnul tähendabki „püha” Anttose käsitluses “nii piiri kui sakraalsust, võib-olla ka piiri sakraalsust” (Rommel 1997). Arusaamad sellest, mis on püha, ühtaegu seovad ja lõhestavad inimrühmi; need on osa kogukondlikust identiteedist ja samas üheks lähtepunktiks „meie” eristamiseks „teistest”. Inimesed osalevad pühadust loovates tegevustes (*sacred-making activity*) sõltuvalt religioosest (või muust ideoloogilisest) taustsüsteemist, kuhu nad kuuluvad (Anttonen 2000: 281). Koha puhul võivad pühadust loovateks tegevusteks olla paiga pühadusest rääkimine või sellele mõtlemine ja seal teatud kombel käitumine. Rituaal ja püha on tihedalt seotud, Anttose sõnul saab neid usunditeaduses käsitleda analoogsete analüütiliste kategooriatena ja neid võib mõista kui sümboolseid vahendeid, mille kaudu etnilised või muud sotsiaalsed grupid saavutavad, kindlustavad ja taaskorrastavad oma (grupi kui sotsiaalse konstruktsiooni) piire (Anttonen 2000: 275).

Muuhulgas kirjutab Anttonen Lévi-Straussilikust püha käsitlusest, mis asetab selle võrdlusesse arvuga “null” – iseeneses ei tähenda ta midagi (*in itself it signifies nothing*) ja saab omale tähenduse alles teiste arvude kõrval (Anttonen 1992: 276). Nõnda saab “püha” tähenduse, kui see liita “paigaga” ja vastupidi.

1.3. Pühapaik: ajalooline, looduslik ja/või pärimuslik?

Seni kasutatuid mõiste ja definitsioon määratleb ajaloolised looduslikud pühapaigad kui loodusliku välisilmega maa-alad ja üksikmällestised, millega seostub ohverdamisele, pühakspidamisele, ravimisele, palvetamisele või muule usulisele või rituaalsele tegevusele viitavaid pärimuslikke, arheoloogilisi, ajaloolisi ja etnoloogilisi andmeid. Seejuures peab pühapaiga kasutamise algus ulatuma 20. sajandist varasemasse aega (v.a. ristipuud, mida tekib juurde ka tänapäeval) (Kaasik 2007: 34). Definitsiooni töötas välja arengukava „Eesti ajaloolised looduslikud pühapaigad 2008–2012” ettevalmistanud töörühm, mistõttu võib eeldada, et nii mõiste kui definitsiooni sõnastuse kujunemist

mõjutasid mingil määral ka planeeritavad pühapaikade kaardistamise ja inventeerimise välitööd. 2008. aasta arengukavas tuuakse välja erinevad pühapaikade liigid ja näited paikadest, mida mõiste alla kuuluvaks loetakse või ei loeta (EALP 2008). Kuigi definitsioonis seda otsesõnu kirjas pole, võib arengukavast välja lugeda, et ajaloolisi ja „lihtsalt” looduslikke pühapaiku eristav tingimus on paiga teadaolev kasutamise algusaeg. Paiga *pühadust loovateks tegevusteks* on selle definitsiooni järgi lisaks pühakspidamisele ka ohverdamine, ravimine, palvetamine või muu usuline/rituaalne tegevus. 2015. aastal kinnitatud looduslike pühapaikade arengukava eelnõu käsitleb looduslikke pühapaiku, loobudes nii sõnast „ajalooline” kui 20. sajandi kriteeriumist. Paiga pühadusele viitavad viimase definitsiooni järgi samuti andmed ohverdamise, ravimise, palvetamise või muu religioosse tegevuse kohta ja ka muus osas on definitsioon sarnane (ELP 2015).

2014. aastal osutasid arheoloogid Tõnno Jonuks, Martti Veldi ja Ester Oras, et kontekstist olenevalt mitmetimõistetavad „ajalooline” ja „looduslik” on jäänud „ajaloolise loodusliku pühapaiga” definitsioonis täpsemalt lahti selgitamata (Jonuks jt 2014: 94–95). Ka kirjutasid nad, et “enamikus pühapaiga-määratlustes on looduslik pühapaik defineeritud viidates pärimusele” ja et “pärimuse puudumisel soovitatakse jätta koht pigem neutraalseks või hoopiski pühapaikade nimestikust välja”². Autorid pakuvad uue terminina välja pärimusliku pühapaiga: “See on olemuselt neutraalsem ning viitab, et tegemist on ennekõike rahvapärimusest teadaoleva pühakohaga, vihjamata ilmingimata paiga ajaloolisusele või looduslikkusele” (samas: 94, 97). Selle mõiste puhul pole eraldi välja toodud, mida “püha” endast sisuliselt täpsemalt kujutab. Kuigi nõustun autorite nimetatud probleemidega pühapaikade uurimisel, liigitamisel ja nimetamisel, leian ma, et uuritava võimalikult täpne piiritlemine konkreetse töö kontekstis on nendele probleemidele parem lahendus kui uue uurijapoolse konstruktsiooni (nagu *pärimuslik*) mõistesse sissetoomine.

Kõike eelnevat silmas pidades kasutan töös mõistet „looduslik pühapaik”, millena käsitlen loodusliku välisilmega kohti ja maastikke, millega seostuvad pärimuslikud, keelelised, kartograafilised, arheoloogilised, ajaloolised või etnograafilised andmed, mis

² Samas tuleb täheldada, et viidati vaid ühele allikale.

viitavad paiga pühakspidamisele ja/või ohverdamisele, ravimisele, palvetamisele või muule usulisele tegevusele paigas ja mis osutavad paiga pühakspidamisele/kasutamisele enne 20. sajandit. Loobun mõistes sõnast „ajalooline”, ent mitte 20. sajandi kriteeriumist, et neid paiku ajaliselt kuidagi piiritleda. Uustekkeliste pühapaikade käsitlemine koos varasematega looks siinse töö jaoks ebaühtlase valimi – vaadeldavate kihelkondade välitöödel polnud uustekkeliste pühapaikade leidmine põhieesmärk ning eri kihelkondades ja eri aastatel tähelepanu neile varieerus. Pühapaikade alguspiiri määramisel ajas on keerulisem. Kuigi mõnede paikade kohta võib olla andmeid ka keskajast või varasemastki ajast, käsitlen pühapaiku pigem kui (vara)uusaja konteksti kuuluvat nähtust. Põhiosa pühapaikade allikatest moodustavad pärimusteated 19.–20. sajandist; mõned üksikud paigad esinevad toponüümidenä juba 17. sajandil; mõnda paika on mainitud ka ajaloolistes dokumentides. Osade uusajal kasutatud pühapaikade kuulumine varasematesse perioodidesse on küll võimalik ja tõenäoline, ent konkreetse tõestusmaterjali puudumisel ma ei eelda seda. Käesoleva töö probleemiasetuse kontekstis pole pühapaikade kasutusele võtmise aeg ka oluline.

Kasutan *loodusliku* mõistet, teadvustades, et selle tähendus on olulisel määral kultuuriline konstruktsioon, mis erinevates kontekstides omab erinevaid tähendusi. Kultuuriuurijad ei peaks loodusliku/mitteloodusliku (looduse/kultuuri) vastandust võtma ontoloogilise nähtusena, mis on omane kõigile kultuuridele (Descola 1996: 82), ent see on arheoloogias siiski laialt levinud, ka väljaspool Eestit (Insoll 2007). Richard Bradley (2003: 33–35) osutab hulgale probleemidele, mis *loodusliku* mõiste kasutamisel ja *loodusliku* ja *mitteloodusliku* vastandamisel esile kerkivad. Looduslike paiku eituse kaudu defineerida kui kohti, mis pole inimehade poolt rajatud, ent mõeldes lugudele maastikku kujundanud hiidudest ja teistest mütoloogilistest olenditest (või näiteks kivikirvestele kui piksenoolteks peetutele esemelises materjalis), järgneb küsimus: kelle vaatenurgast lähtuda, kas uurija või uuritava omast? Tasub meele pidada, et ka uurija tõlgendus ei pruugi alati vastata tegelikkusele. Siiski täheldab Bradley: „Me ei peaks hülgama eristust kultuuri ja looduse vahel, kui sellest eristusest on kasu. Teisalt ei peaks me sellele ka tuginema, välja arvatud siis, kui selleks on hea põhjus.” (Samas: 34)

Eraldades looduslikud pühapaigad muudest pühapaikadest, tuleb teadvustada

vaatenurkade erinevust tänapäevase ja minevikulise, erinevate minevikuperioodide ja rahvausundis elava inimese ja usundi uurija/kirjeldaja vahel ja erinevaid motiive nende taga (nt kroonikute kirjeldused „paganlikest” rahvastest ja nende pühakohtadest). Samas on selge, et teadmine puude, kivide jt loodusobjektide kui püha/väe/jumaluste avaldumise kohtade austamisest on eristuva kultuurinähtusena äratanud nii kõrvaltvaatajate tähelepanu (nt Metsalu 2007; Sild 2013: 20–21) kui püsinud kogukonna mälus³. Püharajatiste ja looduslike pühapaikade omavahelist maastikulist paiknemist pole põhjalikumalt uuritud, ent esmane analüüs on näidanud, et kristlikud pühapaigad (kihelkonnakirikud ja kabelid) ja looduslikud pühapaigad on Eestis eksisteerinud iseseisvate, üksteisest eraldi seisvate nähtustena ning et looduslikele pühapaikadele pole omistatud kristlikke tähendusi (Valk 2004: 309). Senistele teadmistele tuginedes ei pea ma seega vajalikuks käsitleda koos püharajatisi ja looduslikke pühapaiku.

Muidugi pole looduslikud pühapaigad inimesest täiesti puutumata. Inimesed on seal käinud, viinud läbi teatud tegevusi ja kujundanud paikade välimust teadlikult. Looduslike pühapaikadega seotud pärimuses on esindatud aiad, kiiged, saunad ja muudki rajatised (Kaasik 2016: 108 jj). Ka pühapaikade teadliku muutmata jätmise kaudu on need Insolli sõnul inimtegevuse objektid. Ta kirjutab, et näilikke *looduslikke* paiku võiks seetõttu defineerida kui *inimhoitud*, kui mitte lausa *inimrajatud* paiku (Insoll 2007: 142–143). Oluline lähtepunkt looduslike pühapaikade eristamiseks on see, et nende paikade puhul ilmneb looduslike elementide tähtsustamine inimese poolt rajatud elementide ees.

Piiri looduslike ja rajatud pühapaikade vahele on mõnikord keeruline tõmmata ja seetõttu käsitlen looduslike pühapaikadega koos ka neid külakalmistuid, millega seostub teateid ohverdamisest või pühakspidamisest. Samuti toimiti käsitletavatel pühapaikade välitöödel. Näiteks Põlva kihelkonnas asuv Vanaküla Kalmetimägi on nii arheoloogilisest kui pärimuslikust materjalist teadaolev keskaegne ja varauusaegne

³ Sellele osutavad nt laialt üle Eesti levinud pärimusteaded pühapaikade hävitamisest mõisnike või kirikuõpetajate poolt, nt: ERA I 2, 631/3 (1) < Võnnu khk., Tigase k. - A. Tensing < Ann Vasila, 90 a (1929). Neis teadetes avaldub ka ametliku/mitteametliku vastandus. Sellele võimalikule lähtekohale pühapaikade uurimiseks kristliku perioodi kontekstis on Balti piirkonna näitel osutanud ka Tõnno Jonuks (2013: 217).

külakalmistu, millega seostuv pärimus räägib ohverdamisest ja sealt asjade kaasavõtmise keelust ning mille kõrval asusid lisaks ohvripuud ja -kivi. Keeruline on otsustada, kas pärimus ohverdamisest ja asjade kaasavõtmise keelust seostub mäe endaga või matustega. Tõenäoliselt ei ole siin võimalik piiri tõmmata.

On selge, et kultuur ei toimi uurija loodud must-valgete kategooriate süsteemi järgi, ent need kategooriad on vajalikud, et uuritavat paremini hoomata ja analüüsida. Oluline on, et uurija kasutab kategooriaid paindlikult, piiritledes need oma töö kontekstis siiski võimalikult täpselt ja lugejale arusaadavalt, lähtudes oma töö allikmaterjalidest, uurimisküsimustest ja meetoditest. Vastused küsimustele, kas käsitleda koos uusi ja vanu pühapaiku, looduslikke paiku ja rajatisi jne on tõenäoliselt erinevad, sõltudes uuritavast piirkonnast, ajaperioodist, paigatüübist, kogukonnast, allikmaterjalist ja uurimise metoodikast.

1.4. Arheoloogia, folkloor ja pühapaigad: senine uurimislugu

Eestis hargnesid arheoloogia ja folkloristika eraldi teadusharudeks 1920. aastatel pärast TÜ arheoloogia õppetooli rajamist. Pärast distsipliinide lahknemist ei leidnud pärimuse kasutamine arheoloogias veel mitu kümnendit soosingut, arheoloogilise materjaliga seostuv pärimus jäi ennekõike rahvaluuleuurijate pärusmaaks (Valk 2006). Samas täheldab Valk, et pärimust on alati järjepidevalt kasutatud muististe otsimiseks maastikul (samas). Rahvaluuleuurijad kogusid pärimust muuhulgas muististe kohta, ent paikadele endile, mis pärimust ligi tõmbasid, ei pööranud Rømmeli sõnul tollal suurt tähelepanu. Olukord muutus 1990. aastatel, mil kujunes välja arusaam kohapärimusest kui folkloristika eraldi uurimisvaldkonnast, mille kaudu saab uurida inimese ja paiga suhet (Rømmel 2014: 14, 18, 31). Samal ajal hakkasid arheoloogia ja folkloristika teineteisele taas lähenema, olgugi et veel 2006. aastal kirjutab Valk, et Eesti arheoloogia on teinud tihedat koostööd küll loodusteadustega, ent koostöövõimalused folkloristika ja etnoloogiaga on suuresti kasutamata (Valk 2006). Lisaks üldisematele trendidele teaduses on arheoloogia ja folkloristika kujunemislugu ja teemavalikut kindlasti kujundanud ka nõukogude aeg ja tollane tsensuur (nt Lang 2006).

Põhiliselt on arheoloogia ja folkloristika senine koostöö olnud pigem ühepoolne ja on tõdetud, et vastastikusest koostööst saavad rohkem kasu arheoloogid (Juurik jt 2009: 65). Kaht distsipliini on kõige enam ühendanud muistised (nt Valk 2001; Lähti 2004; Haav 2011; Valk 2014), ent rahvalaulude kaudu on uuritud ka näiteks muinas- ja keskaegset ühiskonnakorraldust (Siig 2012) või matusekombestikku (Kama 2012). Täpsemalt on kahe teadusharu senistest puutepunktidest kirjutanud Heiki Valk (2006).

Arheoloogia ja folkloristika piirile on jäänud ka looduslike pühapaikade uurimine. Üldistavalt võib looduslike pühapaikade uurimisloos Eestis eristada info kogumise ja esitamise perioodi (19. saj lõpp ja 20. saj algus), esmast andmete analüüsi (1920.–30. aastatel), katkestust uurimises nõukogude ajal ning alates 1990. aastatest looduslike pühapaikade kui eraldi uurimisteema esilekerkimist (Valk 2007; Oras 2013). Pühapaikadest on enim kirjutanud arheoloogid, olgugi, et nende käsitlemine arheoloogia vaatenurgast on küllalt keeruline, kuivõrd need on valdavalt arheoloogiliselt uurimata ja põhiline allikas selleks on (vähemalt seni) olnud folkloor (Jonuks 2009). Põhja- ja Lääne-Eesti pühapaikadega seotud leide ja leiuteateid uurinud Liisa Kallas täheldas, et leiuteateid on piirkonnast 173 pühapaiga kohta, ent päris leide on neist vaid 13 paigast (Kallas 2011: 42). Pühapaikade uurimine keeleliste, kaardiliste, etnoloogiliste või muude allikate abil on samuti alles algusjärgus (nt Sild 2014). Looduslike pühapaiku on vähe uuritud ka tänapäeva kontekstis, kaasaegse kultuurinähtusena (nagu nt Altnurme 2014; Kaasik 2015); erand siin on ristipuud (nt Kõivupuu 2009). Pühapaikade uurimisel mineviku kontekstis on probleemiks dateerimine, mistõttu on neid sageli käsitletud ajaliselt täpselt määratlemata (Jonuks jt 2014: 95), staatilise kultuurinähtusena. Pühapaiku võiks olla võimalik (vähemalt mingil määral) dateerida, paigutades nad maastikulisse konteksti teiste muististe, asustusüksuste, muutunud rannikujoone ja/või maastiku fenomenoloogiast lähtudes (Valk 2007: 144–145; Jonuks 2011). Selliseid lähenemisviise pole Eesti arheoloogias pühapaikade dateerimiseks veel eriti katsetatud, põhiliseks allikateks pühapaikade kohta on jätkuvalt kohapärimus.

1.5. Mis kasu on arheoloogil kohapärimusest?

Üsna kohe pärast seda, kui arheoloogia ja folkloristika olid (taas)asunud koostööd tegema, sai folkloori kasutamine arheoloogias – ka kriitikat. Valter Lang kommenteeris,

et pärimuse sissetoomine muististe tõlgendamisse loob sellesse vaid täiendava hermeneutilise ringi: „nüüd on võimalik analüüsida, kuidas suhtus oma lähikonnas asuvatesse muististesse 19. sajandi külamemm või -taat” (1999: 172). Lang osutab tõsiasjale, et 19. sajandil kirja pandud pärimuse kaudu saab uurida ennekõike selle kirjapanemise aega. Samas on praeguseks nii mõnedki uurimused näidanud, et mitte ainult seda.

Selge on see, et pärimust ei saa võtta sõna-sõnalt toimunu faktilise peegeldusena (kuigi arheoloog soovib seda üldjuhul teha). Ka folkloristika ühe valdkonna, pärimusliku ajaloo uurijad ei küsi oma uuritavalt materjalilt mitte, kas keegi mäletab minevikku õigesti või valesti, vaid uurivad hoopis, kuidas näeb ja hindab tõsiasju jutustaja ja miks just neid tõsiasju (Jaago 2004: 49). Tegelikult saab ka arheoloog pärimuselt neid küsimusi küsida: miks liitub kohapärimus teatud kindlate paikadega?; miks liitub mingi paigaga just kindlateemaline/-motiiviline pärimus?; milliseid üldisi hoiakuid saab seoses paigaga pärimusest välja lugeda?; ja mida see paiga kohta räägib?

Kohapärimusest „ajaloolise tõe” otsimisel tuleb arvestada folkloorile omaste üldiste seaduspärasustega nagu folkloorižanri valik ja funktsioon, varieeruvus, rändmotiivid ja -muistendid ja rahvapärane ajamääratlus (Rommel & Valk 2014: 319–320). Kohapärimuse sõnasõnalisest vormist on olulisem see, et ta on paiga kohta olemas. Tänu tähenduslike paikade märgistamisele ja mälus hoidmisele on kohapärimus või sellega seostuv toponüüm arheoloogia jaoks tihti viidaks selliste muististe juurde, mis on ajaloomälust juba kustutatud (samas: 320).

Nagu juba mainitud, on arheoloogia pea alati kasutanud pärimust muististe otsimiseks maastikul. Valk on osutanud, et enamus Eesti linnamägesid, keskaegseid külakalmistuid, kabeliasemeid ja suur osa rauaaegseid kalmeid on leitud tänu kohanimedele ja pärimusele (2006). Kohapärimust muistisele viitava (vihjava) allikana on kasutatud mitmetes töödes (vt eelmist alapeatükki). Teadmine valdava osa looduslike pühapaikade kohta pärineb justnimelt pärimusest ja kohanimedest. Kohapärimuse rolli muististe tuvastamisel on Vana-Võrumaa linnusekohtade ja Karula kihelkonna matusepaikade näitel uurinud Pikne Kama: selgus, et peaaegu kõik need on tuvastatud pärimuse abil.

Kuigi huvipakkuva pärimusega seotud märgalade arheoloogiline uurimine ei andnud tulemusi, osutas Kama teistele näidetele tuginedes, et pärimuspaiku tasub siiski (valikuliselt) arheoloogiliselt uurida – isegi siis, kui varasemate uurijate kinnitused on tegemist mitte-arheoloogiliste paikadega (Kama 2016: 28, 9). Kohapärimuse või selle põhielementide tagasiulatus ajas võib seega olla päris pikk. Nagu täheldas Kama Luhtõ linnamäe puhul, siis lausa ligi 1700 aastat (samal: 25). Ka Rimmel ja Valk täheldavad, et kohapärimuse vanemad ladestused seostuvad tähelepanuväärsete paikadega – kohtadega, mis on inimese pilku püüdnud läbi eri ajastute (2014: 307).

Mitte kõik pärimusteed ei seostu silmapaistvate kohtadega ja maastiku välisilme võib olla arhiiviteate kirjapanemise hetkest tundmatuseni muutunud. Ilmneb ka, et eri aegadel ja eri kogujate poolt on pööratud rõhku erinevate andmete salvestamisele. Nii kirjutas ohvrikivisid uurinud Richard Viidalepp 1940. aastal, et arheoloogide kirjeldused on enamuses kaunis täpsed topograafiliste andmete poolest, kuid rahvakombed on suurema tähelepanuta jäetud ja rahvaluulekogujate kirjeldused vastupidi: „sageli jääb ebaselgeks, kus kirjeldatav kivi täpselt asetseb ja milline see on” (Viidalepp 1940: 5). Samale probleemile on nii ohvrikivide kui teiste looduslike pühapaikade kontekstis osutanud ka teised uurijad (Tvauri 1999; Kallas 2011: 5).

Pühapaikade välitöödel seisime silmitsi sama probleemiga. Arheoloogid (aga ka teised maastiku-uurijad) kipuvad uuritava maastikul olema üldjuhul väljastpoolt-tulijad (Kama 2016: 2), kes kohalikus toponüümide ja pärimuste rägastikus ei orienteeru või teevad seda piiratud tasandil. Lisaks on maastik tihti varasema pärimusteate kirjapanemise hetkest tundmatuseni muutunud. Eriti sel juhul ilmneb kohalike elanike küsitlemise vajadus kaasajas – olenemata sellest, kas paika teatakse pühapaigana või mitte. Pühapaiku on võimalik maastikul tuvastada ka teadetes nimetatud toponüümide, taluperemeeste, kaasajaks hävinud, kuid informandi mälu alles olevate loodusobjektide või teiste märkide abil. Täpsustada võivad juba varem teadaolevate ja isegi kaitsealuste või näiteks pärandkultuuriobjektidena inventeeritud ja/või kaardistatud paikade täpsed asukohad või selliste muististe staatus võidakse ka kahtluse alla seada. Uurija ei peaks kuulnud küll automaatselt tõena võtma, ent neid märkusi tasub tähele panna.

Kohalike elanike küsitlemine on oluline ka pühapaikade esmast piiritlemist silmas pidades. Säilinud üksikobjektide puhul nende piiritlemise probleem niivõrd ei ilmne, ent suuremate ja hägusamate looduslike/maastikuliste piiridega kohtade puhul on see sage. Kui õnnestub leida kohalik pärimusekandja, kelle abiga maastikul pühapaiga piirid määrata, on tegemist lisaandmetega, millele tugineda. Toon illustreerimiseks näite 2014. aasta välitöödelt, kus pidin inventeerima Luunja valla Kakumetsa Huugamäe. Mäe asukoht oli enam-vähem tuvastatav, ent selle täpne suurus ja piirid mitte. Kohalike soovitusel jõudsime Tartusse, kust leidsime Kakumetsa põliselaniku, kes (nagu selgus) oli oma vanaemalt pärinud Huugamäega seotud kohapärimuse. Naine oli lapsepõlves koos vanaemaga tihti käinud mööda rada, mis läks üle Huugamäe ning kirjeldada praeguseks muutunud mäe ja selle ümbruse varasemat väljanägemist. Mäekallas ise oli küllalt pikk ja selle välisilme Nõukogude ajal ümber kujundatud, ent küsitletu abiga saime panna paika Huugamäe põhilised piirid.

Kohalike küsitlemine võib olla abiks ka seni mitte teadaolevate (püha)paikade leidmisel. Uuritavates kihelkondades olid selleks ennekõike ristipuud. Kuigi ristipuid on võimalik ka nende välistunnuste põhjal leida, lisandus välitöödelt nimekirja mitmeid ristipuukohti, kus puud on viimase paarikümne aasta jooksul hävinud, ent mida kohalikud veel mäletasid. Lisaks leiti juurde mitmed veel alles olevad ristipuud ja ristipuukohad, mida ilma kohalike elanike juhatuseta poleks osanud avastada. Teiste pühapaigaliikide puhul on uute paikade leidmine haruldasem, ent siiski võimalik. Võnnu kihelkonnas näiteks liitus pühapaikade nimekirja üks raviallikas, mille varasemast raviotstarbelisest kasutamisest kõnelesid kaks erinevat informanti.

2. Allikad ja meetod

2.1. Allikmaterjalide tutvustus

Töö allikmaterjali moodustavad Hargla, Põlva, Räpina, Kambja ja Võnnu kihelkonna pühapaikadega seotud pärimus-, arheoloogia- ja muud teated, mis on kättesaadavad Kultuurimälestiste riikliku registriga⁴ seotud muististe ja pärimuspaikade (MP) infosüsteemist, mis hõlmab arheoloogiateadete (AT) andmebaasi, kohapärimuse (KP) andmebaasi ja looduslike pühapaikade (LP) andmebaasi; neid ühendavat kohtade moodulit ja sellega seotud kaardirakendust. Kasutasin neist siinse töö jaoks AT, KP ja LP andmebaasi ja kohtade moodulit. Lisaks neile kasutasin nimetatud kihelkondades toimunud looduslike pühapaikade välitööde käigus ja järel kogutud/koostatud materjale, Maa-ameti kaardirakenduse⁵ kaudu kättesaadavaid kaardikihte ja Marju Kõivupuult 2011. aastal saadud ristipuude koordinaate. Kasutatud välitöömaterjalide hulka kuuluvad intervjuude litereeringud/üंबरjutustused ja inventuurilehed (nii käsikirjalises vormis kui MP infosüsteemi sisestatuna), välitööpäevikud ja töö käigus kogutud muu info, mis on kättesaadav käsikirjalistest aruannetest ja/või andmebaasidest. Paaril juhul pidin kontrollima andmebaasi sisestatud arhiiviteadete originaaltekste, milleks kasutasin EKI kohanimekartoteeki⁶, Eesti Kirjandusmuuseumi andmebaasi KIVIKE⁷ või tutvusin materjalidega Eesti Rahvaluule Arhiivis kohapeal.

Kuigi algse plaani kohaselt tahtsin töös käsitleda ka Kanepi kihelkonda, pidin selle ajalistel põhjustel ja töö mahtu silmas pidades välja jätma. Ka ilma viimaseta on andmete hulk päris suur: kokku analüüsisin vähemalt 1894 andmebaasidesse sisestatud teadet/intervjuud (või nende osa) 412 paiga kohta, lisaks inventuurilehtede, käsikirjalistele aruannetele ja välitööpäevikutele. Andmeid koondasin ja analüüsisin LibreOffice Calc programmis; koordinaate ja maastikulist paiknemist kontrollisin Maa-ameti kaardirakenduse erinevate kaardikihtide abil; ristipuude koordinaate kontrollisin programmis QGIS, kasutades aluskaardina Maa-ameti WMS teenuse⁸ poolt pakutavat

⁴ <http://register.muinas.ee/> (27.07.2016)

⁵ <http://xgis.maaamet.ee/> (03.08.2016)

⁶ <http://heli.eki.ee/otsing/> (03.08.2016)

⁷ <http://kivike.kirmus.ee/> (03.08.2016)

⁸ <http://geoportaal.maaamet.ee/est/Teenused/Avalik-WMS-teenus-p65.html> (24.07.2016)

Eesti põhikaarti 1:20 000.

Välitööd Põlva, Hargla ja Räpina kihelkonnas toimusid 2012. ning Võnnus ja Kambjas 2013. aastal. Eeltööde käigus koondati ja süstematiseeriti piirkondade pühapaikade kohta käiv materjal erinevatest kogudest⁹. Eeltööde maht varieerus: kõige enam andmekogusid töötati läbi Võnnu kihelkonna eeluuringute raames, kõige vähem Hargla puhul. Kuigi need kihelkonnad on väga erineva suurusega, võib osalt sellest olla tingitud ka erinevus välitööde eel teada olnud kohtade arvus. Põlva ja Võnnu kihelkonna välitööde eel koostatud koondnimekirjades oli vastavalt 103 ja 97 võimalikku pühapaika. Hargla kihelkonna puhul oli neid 17, Kambjas 30 ja Räpinas 50. Samas näiteks Hargla kihelkonnas tugines sealne uuringurühm ka Marju Kõivupuu varasemate välitöödel (süsteemsed välitööd 1898. 1990. ja 1991. aastal) kogutud andmetele.

Kirjeldan järgnevalt iga kihelkonnaga seotud materjale, veidi täpsemalt peatun sealjuures aspektidel, mis on välitööde aruannetel ja muudel välitööde käigus kogutud materjalidel. Pöoran tähelepanu objektide ja paikade asukohtade täpsusastmele aruannetes, kuna see oli oluline materjali analüüsimisel ja koondtabeli koostamisel. Paikade kirjeldustes ülejäänud aspektidele (näiteks paiga loodusteaduslikele kirjeldustele) ma tähelepanu ei pööra.

Hargla kihelkonna puhul töötasin läbi 57 MP infosüsteemi sisestatud teadet, millele lisandusid Hargla välitööde aruande (Kõivupuu & Tiideberg 2012) põhjal AT andmebaasi kantud teated. Lisaks kontrollisin üle käsikirjalise aruande (61 lehekülge). Viimases nimetatakse informantide või võimalike informantidena kokku 21 inimest, kellest 15 mainitakse kindlate paikadega seoses. Aruandest jääb mulje, et informante võis olla rohkem, näiteks: „...kõik Hargla inimesed teavad puud ja oskavad seda näidata” (samas: 21). Aruandega pole kaasas nimistut kõikidest küsitletud kohalikest ja tihti pole kirjas, millist konkreetset teavet informandilt paiga kohta on saadud. 2013.

⁹ Läbitöötatud kogud: TÜ arheoloogia kabineti arhiiv, TLÜ Ajaloo Instituudi arheoloogia arhiiv, ERA, EKI kohanimetikartoteek, Muinsuskaitseameti arhiiv, Maavalla Koja pühapaikade andmekogu, ERMi arhiiv, maakonnamuuseumid ja RMK pärandkultuuriobjektide, EELISE, EKI kohanime- ja ERA kohapärimuse andmebaas, Kultuurimälestiste riiklik register, DEA andmebaas, ajakirjandus, Marju Kõivupuult 2011. aastal saadud ristipuude kaardikiht, Rahvusarhiivi kaardirakendus ja koduloolised raamatud.

aastal avaldatud välitööde kokkuvõttes on Hargla kihelkonna küsitatud inimeste arvuks nimetatud 25 (Valk 2013). Salvestatud intervjuusid on Hargla kihelkonnast kokku umbes pool tundi, mistõttu pole võimalik kõike aruandesse kirja pandut täpsustada ega kontrollida. Küsitatud inimeste kohta salvestatud andmete detailsus varieerub. Inventeeritud kohtade koordinaadid ja kirjeldused on esitatud aruandes; paikade kirjelduste täpsus ja maht varieerub oluliselt. Mõne suurema ristipuudekogumi puhul on jäänud segaseks selle täpne ulatus ja paiknemine kaardil, kuna pole täpsustatud, kui mitut puud ühe koordinaadiga on tähistatud ja kui suurt maa-ala ühe punktiga tähistatud ristipuudekogum tee ääres hõlmab.

Aruandes on viidatud ka Marju Kõivupuu varasematel Hargla kihelkonnas läbi viidud välitöödel kogutud pärimusele ja muudele andmetele (põhiliselt 1990. aastatest, veidi ka hilisemast ajast). Neid teateid ei käsitle ma koos 2012. aastal kogutud pärimusteadetega ja need ei kajastu töö lisas toodud tabelis.

Räpina kihelkonnast töötasin läbi aruanded, 220 pühapaikadega seotud teadet või nende osa, mille hulka kuulusid nii AT kui LP andmebaasi sisestatud teated välitööde aruannetest ja/või muud teated. Räpina kihelkonna kohta esitati eraldi looduslike pühapaikade aruanne (Sander 2012a) ja seitse inspeksiooniaruannet (Sander 2012b–h), kus käsitletakse nii pühapaiku kui teisi muistiseid. Räpina kihelkonnas salvestati ca 26 tundi intervjuusid 58 erineva informandiga. Intervjuude käigus pandi enamasti kirja informantide täpsed andmed nagu endised/praegused nimed, sünniaeg, -kodu, praegune elukoht ja kontaktandmed. Need intervjuude osad, kus on kõneldud pühapaikadest, litereeriti välitööde järel ja need on kättesaadavad LP andmebaasist. Inventeeritud ristipuude koordinaadid on esitatud looduslike pühapaikade aruande lisana eraldi tabelis. Sealjuures on ristipuumetsade puhul toodud iga puu koordinaadid eraldi. Ülejäänud pühapaikade koordinaadid on aruandes. Paikade asukohakirjeldused on üldjoones täpsed ja aruandes on vajadusel põhjendatud, miks on konkreetne paik pühapaigana inventeeritud või jäetud inventeerimata. Samas on viis paika aruannetes täiesti käsitlemata. Räpina kihelkonnas inventeeriti ja kirjeldati paiku, küsitleti inimesi ja dokumenteeriti andmeid TÜ looduslike pühapaikade keskuse ajalooliste looduslike pühapaikade inventeerimise metoodika järgi (ALPIM 2013). 2013. aastal avalikustatud

metoodikat katsetati 2012. aastal nii Põlva kui Räpina kihelkonnas. Seetõttu on Räpina kihelkonnas küsitatud inimestest detailsem ülevaade kui Harglas. Metoodikat ei järgitud küll kõikides punktides. Näiteks on jäetud inventeerimata ja käsitlemata hävinud pühapaigad¹⁰, kuigi ALPIM näeb nende inventeerimist ette.

Põlva kihelkonnas analüüsisin 787 teadet või nende osa, mille alla kuulus hulgaliselt intervjuude litereeringuid. Kokku salvestati Põlva kihelkonnas umbes 99 tundi intervjuusid 230 erineva informandiga. Kihelkonnas järgiti ALPIM metoodikat, mistõttu on Põlvas kirja pandud andmed küsitlute kohta ja muu oluline intervjuuga seonduv taustainfo. Intervjuude läbiviimisel lähtuti ALPIM-i küsitluskavast. Põlva kihelkonnas tegutses korraga mitu uuringurühma; aruandeid välitööde ajal või järel uurijad ei koostanud, ent andmed foto-, heli- ja videofailide ja küsitlute kohta kanti jooksvalt failide tabelitesse, mis on TÜ looduslike pühapaikade keskuses hoiul. Välitööde järel koostati salvestatud intervjuudest helinimestikud ja litereeringud, mis kanti koos fotode, helifailide ja inventuuriandmetega LP andmebaasi. Viimastega koos kanti sinna ka pühapaikade koordinaadid. Paigad inventeeriti eelnimetatud metoodika järgi; nende asukohti on üldiselt kirjeldatud täpselt. Põlva kihelkonnas inventeeriti ka tugevalt kahjustunud pühapaiku, et jäädvustada nende toonaseks hetkeks säilinud välisilme ja seisukord, samuti püüti tuvastada hävinud paikade asukohti. Paraku tähendas see, et mõnedel juhtudel inventeeriti maastikul laiem ala hägusate piiridega, kuna paika või hävinud üksikobjekti polnud võimalik muutunud maastikul tuvastada. Selliste inventeeritud paikade asukoht tegelikkuses välitööde käigus varasemaga võrreldes ei täpsustunud see kajastub ka koostatud andmetabelis. Ühel juhul inventeeriti Põlva kihelkonnas vale objekt: kaitsealuse ohvrikivi asemel inventeeriti teine läheduses asuv kivi.

¹⁰ Pühapaikade liigitamine hävinuks/mittehävinuks väärriks eraldi analüüsi. Pärimusteadete põhjal lähtub pühapaikade *pühadus* maastikul asuvast paigast endast (Kütt 2004: 44), mitte ühele kindlale ajahetkele omasest staatilisest paiga välisilmest. Enim ilmneb see pühapuude puhul, mis ei saagi püsida igavesti ja mille hävimisel kandub *pühaduse* tähendus sageli üle uuele puule (samas). Olenevalt kontekstist tasub mõelda ja kaaluda, kas hävinud/hävimata pühapaiga liigitus on õigustatud ja kuidas kumbagi neist piiritleda. Pühapaikade välitööde kontekstis on hävinud pühapuude kasvukohtade jm kahjustatud pühapaikade käsitlemine oluline nii seetõttu, et koguda kokku andmed nende maastikulise paiknemise kohta, kui seetõttu et neis paikades võib olla säilinud arheoloogilist teavet. (Täna Ahto Kaasikut, kes mu tähelepanu „hävinud” mõistele ja selle mitmetahulisusele looduslike pühapaikade teema kontekstis juhtis).

Kambja kihelkonnast analüüsisin 115 teadet või nende osa. Nende välitööde materjalid on koondatud aruandesse (Kõivupuu 2013), mida teadetenä andmebaasidesse sisestatud pole. Intervjuusid Kambja kihelkonnas ei salvestatud ja küsitletud inimeste arv on ebaselge. Aruande alguses on esitatud viie Kambja kihelkonna inimese kontaktid. Tegelik küsitletute arv võis olla mõnevõrra suurem. Aruande sissejuhatuses märgitakse: „Pühakohtade kohta lugusid ja kombeid praktiliselt ei teatud, ka kohalike juh[a]tamisest oli suhteliselt vähe abi, kui üksikud erandid välja arvata. Seetõttu pikemad intervjuud aruandes puuduvad, kõik mis õnnestus kohalikelt inimestelt teada saada, on aruandes kirjas” (samas: 4). Kuna aruandega koos ei esitatud küsitletute loendit ja intervjuudest puuduvad salvestused või kirjalikud kokkuvõtted, pole võimalik küsitletute arvu ja kogutud pärimuse sisu täpsustada ega kontrollida.

Kambja kihelkonna välitöömaterjale teiste kihelkondade materjalidega kõrvutades on oluline tähele panna, et välitööde aruandes ei ole paikade koordinaate esitatud. Aruande lõppu on lisatud küll tabel paikade asukohaandmete ja koordinaatidega, ent see on väljavõte infost, mis oli koondatud LP andmebaasi välitööde eel: paljud nendest koordinaatidest on seetõttu esitatud talu või ainult küla täpsusega. Ka paikade asukohakirjeldused aruandes on puudulikud, mistõttu mõnel puhul pole võimalik inventeeritud paiga asukohta tuvastada. Näiteks välitööde käigus leitud kahest ristipuukohast ühe asukoht jäi ebaselgeks. Kambja kihelkonnas on valessti inventeeritud kaks paika, mille asukohad polnud varasemast teada. Neist ühe, pärimusteate järgi Kõstremäel asuva ohvrikivina inventeeriti mäest 4 km kaugusel asuv kaitsealune ohvrikivi. Teisel juhul inventeeriti vaid talu järgi identifitseeritavate „ohvrialtaritena” (pärimusteates) kivist. Aruandes pole öeldud, mis andmete põhjal kivist ohvrialtaritena käsitleti.

Kuigi Kambja välitööde materjalid koordinaadid puuduvad, käsitlen selle kihelkonna materjale siiski teistega koos. Peaaegu kõigi kirjeldatud paikade asukohad on teada juba välitöödele eelnevast ajast, kuivõrd tegemist on muinsuskaitsealuste objektide, ristipuude osas RMK poolt inventeeritud pärandkultuuriobjektide või Marju Kõivupuu varasemalt kaardistatud ristipuukohtadega. Vaid ühe inventeeritud paiga asukoht vajab täpsustamist, ent see on ka pärimusteade ja põhikaardile märgitud allikakoha abil

tuvastatav. Kahte valesi inventeeritud ohvrikohta käsitlesin leidmata jäänud paikadena.

Võnnu kihelkonnas materjalidest analüüsisin umbes 815 teadet või nende osa, mille hulgas on ka välitööde käigus tehtud intervjuude litereeringud. Kokku küsitleti Võnnu kihelkonnas 279 inimest ja salvestati 144 tundi intervjuusid. Küsitletute leidmisel, intervjuude läbiviimisel, paikade inventeerimisel ja andmete dokumenteerimisel lähtuti ALPIM metoodikast, mis hõlmab ka 6-leheküljelist küsitluskava intervjuude läbiviimiseks. Erinevalt Põlvast koostati Võnnu kihelkonnas aruandeid (Kaasik 2013; Päll 2013; Reinaus 2013), täpsemalt iga tööpäeva kohta eraldi. Neid võiks käsitleda ka kui välitööpäevikuid, sest sealt leiab rohkesti taustateavet küsitletute, võimalike lisainformantide, tööde seisu, uurija mõttekäikude jm kohta. Kasutasin aruandeid juhul, kui intervjuude või paikade analüüsimisel küsimusi tekkis. Aruanded on kättesaadavad TÜ looduslike pühapaikade keskusest. Võnnu välitööde järel koostati salvestatud intervjuudest samuti helinimestikud ja litereeringud. Viimased kanti koos fotode, helifailide ja inventuurilehtedega LP andmebaasi. Kõigi paikade inventuuriandmed sisaldavad koordinaate ja paikade asukohti on üldiselt kirjeldatud täpselt ja arusaadavalt. Ka Võnnu kihelkonnas inventeeriti „hävinud” pühapaiku, kui nende asukohad olid vähegi tuvastatavad. Nõnda eistan ka Võnnu kihelkonna andmete puhul inventeeritud pühapaikade hulgas neid, mille asukoht välitööde käigus täpsustus, neist kohtadest, mis jäid tegelikkuses leidmata või täpsustamata. Võnnu kihelkonnas inventeeriti ka mõned teadaolevalt uustekkelised pühapaigad.

	Töös analüüsitud teated	Välitöödel kogutud materjale (lk)	Küsitletud inimesi	Salvestatud intervjuusid (h)
Hargla	57	61	21–25	<1
Räpina	220	195	69	26
Põlva	727	500	230	99
Kambja	115	58	5	0
Võnnu	815	750	279	144

Tabel 1. Looduslike pühapaikade välitöödel kogutud ja koondatud andmete maht.

Niisiis erinesid andmete kogumise ja dokumenteerimise meetodid kihelkonniti, sellest lähtuvalt varieerub ka kogutud materjali maht, sisu ja vorm (tabel 1). Kuigi Räpina kihelkond oli ainus, mille aruandes on selgesõnaliselt öeldud, et käsitluse alt jäeti välja hävinud (st kahjustatud) pühapaigad, siis paistab, et sama tehti ka Kambjas ja Harglas. Vaid Võnnu ja Põlva kihelkonnas inventeeritud paikade hulgas on hävinud ohvripuude asukohti ja teisi kahjustatud pühapaiku. Läbi töötatud allikmaterjalis ei erista ma erinevate metoodikate ja küsitluskavade põhjal läbi viidud intervjuusid ega analüüsi nende sisulist kvaliteeti. Nõnda käsitlen siin intervjuu ja küsitluste all nii salvestatud intervjuusid koos helinimestike ja litereeringutega kui ka uurija kirja pandud ümberjutustusi intervjuust.

2.2. Andmete käsitlemise, esitamise ja analüüsimise meetod

Looduslike pühapaikade andmebaasis on hulk pühapaigakirjeid, milles käsitletud paikadest kõik ei liigitu pühapaikadeks. Andmebaasi sisestati eeltööde käigus ka paigakirjeid, mida oli tarvis edaspidi kontrollida. Nii on nimekirjas ka pühapaigale viitavad talunimed või muud toponüümid, mõned üksikud üleloomulikkusele (ent mitte otseselt pühapaigale) viitava pärimusega seotud paigad; paigad, mida on mõnes andmebaasis nimetatud ohvri- või kultusekohtadeks, ent mille kohta muud andmed puuduvad jms. Kuigi mitmed neist kohtadest ei leidnud edasiste uuringute käigus pühapaikadena kinnitust, on need jätkuvalt andmebaasis, et info toponüümidest, võimalikest pühapaikadest või kahtlastel alustel pühapaikadeks nimetatud kohtadest oleks uurijatele ka edaspidi kättesaadav ja varasemad arutluskäigud nende paikade tähenduse üle oleksid kontrollitavad.

Neist andmetest lähtuvalt asusin koostama nimekirja iga kihelkonna pühakohtadest, milleks hindasin iga teadet järgneval skaalal:

1: teade kordab mõnda teist teadet ja/või ei sisalda infot, mis annaks alust paika pühapaigana käsitleda. (Juhtumid, kus sama teade eksisteerib erinevate viidetega, või milles selles on esitatud vaid paiga füüsiline kirjeldus. Siia paigutuvad tihti need kihelkonnakirjeldused, koduloouurimused ja muud teated, kus refereeritakse ilma viitamata varem kirja pandud pärimust, ent sõnastusest või kirjeldatud

sündmusest on aru saada, et tegu on varasema teate ümberjutustusega. Kahtluse korral hindasin teadet pigem madalamalt.)

2: teade sisaldab infot, mille põhjal võib paika tõlgendada pühapaigana ja teade on unikaalne, kuid jääb selgusetuks, kust või kellelt info pärineb (Nt need kihelkonnakirjelduste teated, kus on selge, et ei refereerita varasemaid pärimusteateid, ent ei viidata ka infoallikale.¹¹)

3: unikaalne pühapaigateade, mille puhul on teada koguja ja jutustaja andmed ja/või kus teate päritolule osutavad mõned muud¹² detailid.

T: pühapaigale viitab teates vaid toponüüm.

U: teade, mis ei anna alust arvata, et paika oleks pühapaigaks peetud enne 20. sajandit.

Teadete hindamisel võtsin arvesse asjaolu, kes (või missugune asutus) on andmed kogunud; millised usundilised vm pärimuslikud motiivid on teadetes esindatud¹³; kas pärimusteade on murdekeelne (ehk eeldatavasti võimalikult originaalipäraselt kirja pandud); kas teate tekst näib olevat mugandatud; kas teate sõnastusest võib välja lugeda kirjapanija isiklike tõlgendusi; millal on teade kogutud; kas teates leiduv pühapaigale viitav sõna, lause või tegevus on teate kui terviku kontekstis pigem erandlik.

Paralleelselt teadete analüüsimisega koostas in andmetabelid, kuhu märkisin iga paiga puhul: liigikindluse; kas tegemist on ristipuuga; kas paik on osa kompleksist; kas paik on muinsuskaitse all; kas paik kajastub Marju Kõivupuult saadud ristipuude kaardikihil; kas paiga kohta koguti välitöödel pühapaigale viitavat pärimust; kas paik on inventeeritud; kas paik oli teada enne välitöid; kas paik on „uus“ (s.t et sellest saadi teada alles välitöödel ja et varasemates arhiiviandmetes sellele viitavaid teateid pole); paiga asukoha täpsuse enne välitöid (skaalal küla/talu/täpne); kas paiga asukoht täpsustus (kas küsitlemise tulemusena või muul moel); paiga asukoha täpsusastme

¹¹ Nt „Adiste külas umbes 40 sammu koolimajast lõunapoole asub vana ohvrikask. Tõnisepäeval toodud sinna õlut ja pool seapead.” (AK Plv: KK, Madisberg 1927, 12 (2)) või „Nähtavasti on jõge vanasti pühaks peetud (Ahdinjõgi – ohvrijõgi).” (Rootsmäe & Rootsmäe 1990: 423).

¹² Nt „Vana Koiijula vallas Himmaste küla ja Vanaküla piiride kallas, Viira org. Sinni tõivad kahe küti nähes 6-7 aasta eest, kaks vana naist andid, anumas kapst-liha, teises hernesupp.” (EKnS, Veske, 28, v. 9, 46 < Põlva, Vana-Koiijula v., Himmaste k. – Mihkel Veske)

¹³ Näiteks hindasin tugevamaks teated Tõnisele (Tennüsele/Tinnüsele) ja/või Tõnisepäeval ohverdamisest kui Lõuna-Eestile iseloomulikust traditsioonist (Lätt 1970: 18-19).

välitööde järel (küla/talu/täpne). Neid tabeleid (iga kihelkonna kohta seitse) kasutasin andmete töötlemisel ja töö lisadena pole neid esitatud. Küll aga on töö lisades nende tabelite põhjal koostatud kihelkondade koonddtabelid (Lisa 1, 2, 3).

„Täpse” asukohaga paik on siin töös paik, mille asukoht on (GPS-koordinaatidega või muul moel) lokaliseeritud 5 m täpsusega. Täpse asukohaga pühakohtadeks liigitasin andmeid analüüsides need, mis on kaitsealused ja/või varasemalt kaardistatud ja need, mille asukohale viitab toponüüm kaartidel. „Talu” täpsusega paiku on maastikul võimalik tuvastada vaid mingi kindla talu, mõisa, kooli vms (kunagiste) maavalduste täpsusega või siis mingi muu teates nimetatud objektiga; nende täpsem lokaliseerimine pole võimalik. „Küla” täpsusega paikade asukoht on veelgi ebamäärasem – määratlus hõlmab ühe küla maid. Siia hõlmasin ka need paigad, mis on lokaliseeritavad suuremate soode, järvede (järve kaldal asuv pühapaik), metsade või muude pärimuses kajastuvate maa-alade kontekstis, ent mitte täpsemalt. Asukoha täpsuse määramisel lähtusin küll ka MP infosüsteemi märgetest paiga asukoha kohta, ent kontrollisin need üle. Töö lisas toodud tabelites (Lisa 1, 2, 3) olen eristanud „välitöödel inventeeritud paiku” ja „enne välitöid teadaolevaid paiku”.

Esialguses andmetabelis määrasin pühapaikade liigikindluse seitsmes eri kategoorias (uustekkeline, toponüüm, 1, 2, 3, 4, 5), ent eristan neist töös kolme:

1 – Paigad, mida käesolevas töös ei käsitleta: Uustekkelised¹⁴ pühapaigad; toponüümid (st paigad, mille puhul viitab pühapaigale vaid kinnitamata toponüüm); paigad, mis teadaolevalt pühapaigad pole; pühapaigad, mis on inventeeritud mõne teise kihelkonna uuringurühma poolt ja/või hilisematel välitöödel.

2 – Pühapaigad, mille liigikindlus on „2” ehk „kahtlane” või kõrgem. Siia kategooriasse kuuluvad kahtlased, oletatavad ja kindlad pühapaigad, mis eelmisesse kategooriasse ei liigitu. Lähtusin kriteeriumist, et paigaga peab seonduma vähemalt üks 2-punktine pärimusteade või kaks unikaalset toponüümi sisaldavat teadet, et see liigituks 2-punktise liigikindlusega paikade alla.

¹⁴ „Uustekkeliste pühapaikadena” käsitleten paiku, mille kohta on andmeid nende kasutamisest või pühaks pidamisest 20. ja 21. sajandi kontekstis, ent mitte varasemaga seonduvalt. Osad neist paikadest on teadaolevalt uustekkelised (pärimusteates räägitakse sõnasõnalt paiga rajamisest või kasutusele võtmisest), ülejäänute puhul nende rajamise või kasutusele võtmise algusaega tegelikult ei märgita, mistõttu on nende paikade nimetamine uustekkelisteks tinglik.

3 – Pühapaigad, mille liigikindlus on „3” ehk oletatav või kõrgem. Siia kategooriasse kuuluvad oletatavad ja kindlad pühapaigad. Et pühapaiga liigikindlus oleks „oletatav”, peab sellega seostuma vähemalt üks 3-punktine teade või kaks 2-punktist teadet või kombinatsioon 2-punktisest teatest ja eraldi toponüümi sisaldavast teatest. Olgu täiendavalt märgitud, et selle kategooria pühapaigad hõlmavad ka eelnimetatud, liigikindluse „2” kategooria pühapaiku.

Lähenesin iga paiga andmetele võimalikult terviklikult, võttes arvesse paigaga seotud pärimuse üldpilti ja jälgides, kas pühapaigale viitav pärimus on paiga puhul pigem erandlik; kas pühapaigale viitav toponüüm esineb kaartidel; kas koht on pühapaigana muinsuskaitse all. Analüüsivate paikade hulgas on üsna mitu sellist, mis on pühapaikadena muinsuskaitse alla võetud, ent mille varasemale pühakspidamisele sellega seotud pärimus, toponüümid või muud andmed ei viita või on need kahtlased. Olenemata määratud liigikindlusest hõlmasin muinsuskaitsealused paigad siiski kõikidesse valimitesse.

Lähenesin iga paiga andmetele võimalikult terviklikult: võtsin arvesse paigaga seotud pärimuse üldpilti ja jälgisin, kas pühapaigale viitav pärimus on konkreetse paiga puhul pigem erandlik; kas pühapaigale viitav toponüüm esineb ka kaartidel; kas koht on pühapaigana muinsuskaitse all. Analüüsivate paikade hulgas on üsna mitu sellist, mis on pühapaikadena muinsuskaitse alla võetud, ent mille varasemale pühakspidamisele sellega seotud pärimus, toponüümid või muud andmed ei viita või on need kahtlased. Olenemata määratud liigikindlusest hõlmasin muinsuskaitsealused paigad siiski kõikidesse valimitesse.

Mõned üksikud pühapaigad pidin ebamäärase asukoha tõttu valimist välja jätma. Näiteks on Põlva kihelkonna Pragi külast teada ohvripuud, kaks raviallikat ja ohvripuud koos ohvrikiviga. Neile lisandub ebamäärase vormi ja asukohaga „Pragi ohvrikoht”: „Koiola [tänapäeval Pragi – M.K.] pool olnu vanasti moodus ohvrade kandmine. Ohvrade paiga olnu. Kui inimene johtnu niisuguse kotusse pääle istma vai kusema, too saanu mõne haiguse.”¹⁵ Kuivõrd siin on võimalus, et teade viitab mõnele teisele Pragi

¹⁵ ERA II 35, 488/9 (10) < Põlva khk., Mooste v., Kaaro k. – R. Viidebaum < Hels Koosapoig, 73.a.

küla teadaolevale pühapaigale, jätsin selle teate põhjal eristatud pühapaiga töö valimist välja. Niisuguseid juhtumeid oli veel mõni üksik. Kui võis olla kindel, et umbmäärase (st küla täpsusega) asukohakirjeldusega teate põhjal eristatud pühapaik mõnda teist paika ei dubleeri, jätsin ma selle valimisse alles.

Kokku jätsin edasiseks analüüsimiseks kuuluvast valimist välja 69 paika, mis siin töös esitatud kriteeriumide alusel pühapaigaks ei liigitu või mida ei saanud mõne muu kirjeldatud probleemi tõttu teiste pühapaikadega koos käsitleda: Põlva kihelkonnas 29 paika (neist 8 inventeeritud), Võnnus 18 paika (neist 11 inventeeritud), Rāpinas 12 paika (neist kaks on inventeeritud), Kambjas viis paika (kõik inventeerimata) ja Hargla kihelkonnas viis paika (neist üks inventeeritud).

Analüüsi tulemusel valminud, töö „köögipoolde“ jäävate andmetabelite põhjal koostasid eraldi koondtabelid (Lisa 1 ja 2) iga kihelkonna pühapaikadest, kus eristub kuus põhilist valimit: 1) pühapaigad üksikobjektidena, mille liigikindlus on hindedkaalal „2” või enam; 2) pühapaigad kompleksidena, mille liigikindlus on „2” või enam; 3) pühapaigad üksikobjektidena, mille liigikindlus on „3” või enam; 4) pühapaigad kompleksidena, mille liigikindlus on „3” või enam. Neid nelja valimit analüüsin järgnevas alapeatükis. Võrdluse mõttes lisasin koondtabelisse ka kaks valimit, kuhu on hõlmatud ristipuud (Lisa 3). Sama tee ääres (ka mõlemal pool teed) asuvad ristipuud ja ristipuudekohad lugesin kokku üheks paigaks, kui need asuvad teineteisest vähem kui 250 m kaugusel. Mõned töös koos käsitletud ristipuukohtadest on MP infosüsteemi andmebaasisse kantud eraldi paikadena.

Teiste pühapaikade puhul käsitlesin kompleksina koos üksikobjekte, mis, nagu sissejuhatuses märgitud, asuvad vähem kui 30 m raadiusega maa-alal või neid ühendava suuremat maa-ala hõlmava pühapaiga alal, mida või käsitleda kui üht sakraalruumi. Paikade kompleksideks ühendamise järel komplekside liigikindlus tõusis, sest kinnitavate teadete arv ühe ala kohta kasvas. Kui üksikobjekti asukoht kompleksse pühapaiga maa-alal täpsustus välitööde käigus, väljendub see ainult üksikobjektide valimis. Pühapaigakompleksi kui suurema maa-ala asukohta see minu käsitluses ei

täpsustanud.

Tasub märkida, et andmeid analüüsid ei käsitlenud ma pühapaikade piiritlemisega seotud küsimusi ja infot. Kui juba varasemast teadaoleva asukohaga pühapaiga piirid täpsustasid intervjuusid tehes või informandiga maastikul käies, ei kajastu see töö lisadena esitatud tabelites. Selliseid juhtumeid ei jäänud mulle muid materjali aspekte analüüsid eriti palju silma (või ei osanud ma sellele tähelepanu pöörata), ent enese välitöökogemusest meenub Kastre Pähniälune (muinsuskaitsealune külakalmistu ja hiiekoht Võnnu kihelkonnas), mille kunagine väljenägemine, suurus ja hobusetee paiknemine pühapaiga piires täpsustus ainult kohalike inimeste mälestustest.

Ka jäi koostatud tabelites tähelepanu alt välja see, kui palju uusi kohti avastati, inventeeriti ja lokaliseeriti teiste kihelkondade aladelt. ALPIM meetodika järgi tuleb inimestelt küsitleda ka kihelkonna piiridele jäävate pühapaikade kohta ja võimalusel (kihelkonna piiridel liikudes) sealsed pühapaigad inventeerida. Põlva kihelkonna välitööde uurimisrühm on sel põhjusel inventeerinud kolm Võnnu kihelkonda jäävat ristipuukohta ja ühe Kanepi kihelkonda jääva ohvrikivi. Kaks inventeeritud ristipuukohtadest olid varem teadmata, need leiti küsitletute juhatusel. 2013. aastal inventeeris Võnnu kihelkonna välitööde uurimisrühm kaks Kambja kihelkonda jäävat ristipuukohta – mõlemad olid seni teadmata ja puud olid ühtlasi hävinud. Jätsin need kuus erandlikku juhtu analüüsitud andmetest välja, kuna neid ei saanud käsitleda samas seoses teiste pühapaikadega, sest konkreetse kihelkonna alale jäävate pühapaikade leidmine on otseses seoses selle kihelkonna uuringurühma kasutatud meetodikaga paikade otsimisel.

Töö lisadena esitatud tabelites esitan saadud arvandmeid (ilma ristipuudeta) järgnevalt:

1. **Paikade arv kokku** ehk kõik konkreetse valimi paigad, mida siin töös pühapaikadena käsitlen. Nii välitööde-eelsest ajast teadaolevad kui välitööde käigus juurde leitud paigad.
2. **Välitöödel inventeeritud paigad** ehk paigad, mille kohta on konkreetse kihelkonna looduslike pühapaikade välitööde tulemusena esitatud paiga ja asukoha kirjeldus ja GPS-koordinaadid. Erandlikult lugesin Kambja kihelkonna

kirjeldatud paigad (millega koordinaate ei esitatud) inventeeritud paikade hulka, kui nende asukohad olid muu info põhjal selgesti tuvastatavad või juba varasemalt teadaolevad. Selle numbri alla on hõlmatud nii need inventeeritud paigad, mille asukoht oli varem teada, kui ka need, mis lokaliseeriti välitööde käigus.

3. **Enne välitöid teadaolevad paigad** ehk kui paljude pühapaikade kohta olid andmed olemas juba enne välitöid.
4. **Paigad, mis lokaliseeriti enne välitöid** ehk paigad, mille asukoht oli „täpne” juba enne välitöödelt kogutud teabe lisandumist. Nendeks on kaitsealused paigad, muudel välitöödel GPS-koordinaatidega inventeeritud paigad ja paigad, mille asukoht on tuvastatav kaartidele kantud toponüümi põhjal.
5. **Paigad, mis vajasisid välitöödel lokaliseerimist** ehk paigad, mille asukoht enne välitöid polnud „täpne” ja mida oli vaja välitööde käigus täpsustada.
6. **Neist lokaliseeritud** ehk kui paljud pühapaigad eelnevast jaotusest välitööde käigus maastikul lokaliseeriti ja inventeeriti *täpse* asukohaga.
7. **Neist küsitlemise tulemusena lokaliseeritud** ehk kui paljud pühapaigad eelnevast jaotusest lokaliseeriti teadaolevalt ainult või ennekõike informantide abiga.
8. **Lokaliseeritud ja välitöödel täpsustunud/muutunud asukohaga paigad** ehk et kui paljude pühapaikade asukoht üleüldse kihelkonnas täpsustus või muutus. Erinevus selle ja üle-eelmise jaotuse vahel tuleb sellest, et kaitsealuste või varem kaardistatud/inventeeritud paikade asukoht võis samuti täpsustuda või muutuda (s.t et varasem asukohainfo oli kas vale/ebatäpne või vastuolus välitöödel kogutud andmetega).
9. **Küsitlemise tulemusena lokaliseeritud või täpsustunud asukohaga paigad** ehk kui paljude eelneva jaotuse paikade asukoht muutus või täpsustus andmete põhjal, mis saadi informantidelt.
10. **Uued ehk seni teadaolemata paigad**, mille kohta saadi infot välitöödel ja mis varasemates andmetes ei kajastu.
11. **Küsitlemise tulemusena saadud uued paigad** ehk eelneva jaotuse alla kuuluvad paigad, mille kohta saadi andmeid ja/või mis leiti tänu informantide küsitlemisele. Ilma kohalike küsitlemata oli käsitletavates kihelkondades

võimalik leida vaid ristipuid. Teisi pühapaiku pole (tavaliselt) võimalik väliste tunnuste põhjal leida.

- 12. Välitöödel kogutud pärimust (paiga kohta)** ehk kui mitme paiga kohta koguti kindla kihelkonna looduslike pühapaikade välitöödel pärimust, milles avaldus teadmine paiga pühadusest või milles vahendati pühadust (taas)loovaid tegevusi.

Eraldi olen esitanud välitööde tulemuste arvandmed kujul, kuhu olen hõlmanud ka ristipuud (Lisa 3). Ristipuud on käsitletavates kihelkondades üks arvukaim pühapaiga tüüp ja nende arvandmetesse hõlmamine või mittehõlmamine mõjutab väga oluliselt tervikpilti. Erinevalt ülejäänud pühapaikadest on neil selged välistunnused, mistõttu pole enamuse ristipuude leidmisega seotud arvandmed ülejäänud pühapaikade leidmise arvandmetega päris võrreldavad. Ristipuud pole ülejäänud pühapaikadega võrreldavad ka seetõttu, et nende varasemad kaardistustööd on olnud lünklikud ja algasid alles Marju Kõivupuu tegevusega 1990. aastatel. Seetõttu olen töö analüüsisivas peatükis andmete esitamisel märkinud, kas need on koos ristipuudega või ilma.

Alati pole võimalik andmeid kindlatele reeglitele allutada, vaid vahel tuleb otsustada üksikjuhtumist lähtuvalt. Tagantjärele on keeruline tuvastada, kui paljude pühapaikade kohta täpselt olid andmed olemas juba enne välitöid ja milliste algteadmistega uurija tegelikult maastikule läks. Teadete analüüsimise tulemusena võis maastikul näiteks selguda, et ühe paiga alla kuuluvaks oli mõnel juhul liigitatud mitme erineva kohaga seotud teated, või vastupidi. Määramaks, kas teadmine pühapaigast oli olemas juba enne välitöid või mitte (vt „Teadaolevaid paiku enne välitöid” Lisas 1, 2 ja 3), lähtusin välitööde aruannetest ja LP andmebaasi moodulist „Tegevuste logi”, kus on võimalik vaadata, millal on paik andmebaasi lisatud või millal on mingeid paigaga seotud andmeid muudetud.

3. Andmete analüüs: küsitlemise tulemuslikkus pühapaikade leidmisel ja lokaliseerimisel

Välitööde tulemuslikkust saab kõige lihtsamini ja kiiremalt hinnata, kui võrrelda enne välitööd teadaolevate paikade arvu välitöödel inventeeritud ja avastatud uute paikade arvuga. Toon näite ühest valimist ja selle põhjal saadud tulemustest. Tabelis on käsitletud üksikobjekte (ilma ristipuudeta), mille liigikindlust olen määranud kategooriaga „2” ja enam või rohkem:

	Paikade arv välitööde eel	„Uute” ¹⁶ paikade arv	Paikade arv välitööde järel	Inventeeritud paikade arv ja osakaal ¹⁷		Küsitletute arv
Plv	84	5	89	49	55%	230
Võn	78	6	84	42	50%	279
Räp	42	4	46	10	22%	69
Kam	22	0	22	8	36%	5
Har	19	0	19	4	21%	21–25

Tabel 2. Looduslike pühapaikade välitööde tulemuslikkus kihelkondade kaupa (üksikobjektid, liigikindlus „2” ja enam, ilma ristipuudeta).¹⁸

Tabelist 2 ilmneb, et inventeeritud, s.t leitud ja kirjeldatud paikade arv ja osakaal ja küsitluste maht on omavahel enam-vähem korrelatsioonis. Võnnu ja Põlva kihelkondades, kus küsitleti võimalikult palju kohalikke elanikke, on leitud paikade osakaal keskeltläbi ligi kaks korda suurem kui seal, kus piirduti lähiümbruse elanike küsitlemisega. Siiski ei saa selle tabeli põhjal reaalselt ja üheselt vastata küsimusele intervjuude hulga ja inventeeritud paikade arvu omavahelise suhte kohta. Pühapaigakomplekside (liigikindlusega 3+) käsitlemisel on inventeeritud, s.t lokaliseeritud paikade osakaal näiteks hoopis järgnev: Põlvas 63%, Võnnus 66%, Rāpinas 26%, Kambjas 50% ja Harglas 40%, olgugi et Kambja kihelkonnas küsitleti inimesi kõige vähem.

¹⁶ Välitööde käigus juurde lisandunud paigad, mille kohta varem andmed puudusid.

¹⁷ Osakaal välitööde järel teadaolevatest paikadest.

¹⁸ Paksus kirjaga märgitud kihelkondades järgiti ALPIM metoodikat.

Tabelis 2 pole arvesse võetud seda, kui paljude pühapaikade asukohad olid teada või tuvastatavad juba enne välitöid. Sel põhjusel märkisingi andmeid analüüsid esialgsesse andmetabelisse paiga teadaoleva asukoha täpsuse skaalal *küla, talu* ja *täpne* välitööde eel ja järel. Eraldi märkisin, kas paiga asukoht välitööde käigus täpsustus, jäi varasemast teadaoleva asukohaga paiga puhul samaks või jäi paik maastikul jätkuvalt lokaliseerimata.

Lähtudes „3”-liigikindlusega pühapaikade valimist (üksikobjektid, ristipuudeta), oli välitööde eel Põlva kihelkonnast teada 59 paika, Võnnust 49, Räpinast 23, Kambjast 13 ja Harglast 12. Kuna paljude paikade asukohad olid juba varem teada (asukohaga „täpne”; vt alapeatükk 2.2.), oli neist täpsemalt tarvis maastikul lokaliseerida Põlva kihelkonnas 54% (32 paika 59-st), Võnnus 55% (27 paika), Räpinas 65% (15 paika), Kambjas 62% (8 paika) ja Harglas 50% (6 paika). Välitööde käigus lokaliseeritud paikade osakaal neist paikadest, mille asukoht polnud teada või vajab täpsustamist, oli (sama valimi põhjal) kõige suurem Võnnu kihelkonnas (30% ehk 8 paika), kõige väiksem Räpinas (7% ehk üks paik). Põlvas lokaliseeriti 19% (6 paika), Kambjas 13% (1 paik) ja Harglas 17% (1 paik) pühapaikadest, mille asukoht kaardil oli teadmata või ebatäpne. Siinkohal olgu taas märgitud, et Võnnu ja Põlva kihelkonna inventeerimisel küsitleti võimalikult paljusid informante.

Sama valimi põhjal lokaliseeritud paikade seas saab omakorda eristada need paigad, mis tuvastati maastikul informandi abiga, nendest, mis tuvastati varasema pärimuse ja muistise kirjelduse põhjal. Kambja, Hargla ja Räpina kihelkondades lokaliseeritud paiku (üks igas kihelkonnas) ei tuvastatud teadaolevalt informantide abiga. Võnnu kihelkonna kaheksast varem teadaolevast ja lokaliseerimist vajavast paigast kolmeni (11% kõikidest lokaliseeritud paikadest) ja Põlva kuuest paigast viieni (16%) jõuti informantide abiga.

Kaasates eelmisesse valimisse ka „2” liigikindlusega paigad, on tulemused sarnased: kohalike abiga suudeti ebatäpse asukohaga pühapaikadest lokaliseerida Põlva kihelkonnas 11% (5 paika) ja Võnnus 12% (5 paika). Kokku lokaliseeriti Põlva ja Võnnu kihelkondades vastavalt 15% (7 paika) ja 29% (12 paika) kõikidest varem teadaolevatest ja lokaliseerimist vajavatest paikadest. Räpina, Kambja ja Hargla

kihelkondades lokaliseeriti vastavalt 2, 1 ja 1 leidmist vajavat pühakohta (vastavalt 8%, 7% ja 8%), ent need kõik tuvastati ilma kohalike abita.

Kuigi välitöödel puhtalt kohalike abiga tuvastatud varem teadaolevate ja lokaliseerimist vajavate muististe arv pole kuigi suur, ilmneb siiski tendents, et kihelkondades, kus inimesi küsitleti rohkem, suudeti kontrollimist vajavaid paiku maastikul tuvastada ja inventeerida veidi enam kui ülejäänud kihelkondades. Samas tasub samas meeles pidada, et Põlva ja Võnnu kihelkondades inventeeriti ka kahjustunud pühapaiku või hävinud sakraalsete loodusobjektide (kivid, puud, allikad) asukohti, ent ülejäänud kihelkondades seda ei tehtud. Erinevus leitud paikade arvu vahel võib tuleneda ka sellest. Näiteks Põlva kihelkonnas küsitletute abiga täpsustunud varem teadaolevatest paikadest (üksikobjektid, liigikindlus „3”, ristipuudeta) on kaks pühapaika hävinud ohvripuude asukohad.

Analüüsi tulemusi esitavates tabelites (Lisa 1 ja 2) väga teravaid erinevusi nende kihelkondade vahel, kus toimus kohalike täiemahuline ja süstemaatiline küsitlemine, ja kihelkondade vahel, kus seda ei tehtud, silma ei hakka – vähemalt ilma ristipuid valikusse kaasamata. Põlva ja Võnnu kihelkonnas, kus kohalikke põhjalikult küsitleti, on uusi paiku inventeeritud, lokaliseeritud ja avastatud rohkem kui Hargla ja Kambja kihelkondades, kuid Põlva ja Võnnu on ka suuremad kihelkonnad. Nende vahele jääb Räpina kihelkond nii küsitletute kui välitööde käigus avastatud seni teadaolemata paikade arvu poolest. Täpsustunud või muutunud asukohaga pühapaikade ja uute pühapaikade arv seostub teataval määral küsitletute arvuga, kuid statistilises mõttes ei suurenda küsitletute arv vanade teadete kontrollimisel muististe leidmise tulemuslikkust (vähemalt töös käsitletavate piirkondade, materjalide ja valimite kontekstis) kuigi oluliselt: teadmata või täpsustamist vajavate paikade lokaliseeritavus on ka suuremahulise küsitlemise korral vaid kuni 20%–30% protsenti.

Ülaltoodud tulemused eristuvad 2013. aastal avaldatud andmetega välitööde tulemustest, mille kohaselt täiemahulise inventuuri abil oli võimalik 20–30% asemel leida kuni peaaegu 60% täpsustamist vajavatest paikadest (Valk jt 2013: 236). Erinevus tuleneb mitmetest asjaoludest, eeskätt valimi koostamise meetodikast. Nagu ka siin töös

näha, on andmete valimeid võimalik koostada väga erinevatest kriteeriumidest lähtuvalt. 2013. aastal esitatud statistikas pole öeldud, millised andmed täpsemalt on valimisse hõlmatud ja mis kriteeriumide alusel. Nagu eespool märgitud, olen käesolevas töös käsitlenud üksnes võrdlemisi suure liigikindluse astmega pühapaiku – neid, mille kohta oli enne välitöid vähemalt üks 2-punktine (vt alaptk 2.2.) pärimusteade või kaks unikaalset toponüümi. Erinevused käsitlustes tulenevad kindlasti ka pühapaigaks määramise kriteeriumites. Tuleb tõdeda, et statistilised tulemused sõltuvad valimi iseloomust ja allikmaterjali valimise kriteeriumitest.

Siiski on kohalike elanike küsitlemisel mitmeid olulisi aspekte, mida välitööde kavandamisel ei saa tähelepanuta jätta.

Intervjuude tulemusena võisid täpsustada ka varasemalt teadaolevate paikade asukohad või nende seni teadaolevad asukohad võidi seada kahtluse alla (viimast ei ilmnenu välitöödel küll eriti sageli, kuid vahel siiski). Need juhud on koos informantide abiga leitud lokaliseerimist vajavate pühapaikade arvandmetega kajastatud koondtabelite (Lisa 1, 2, 3) veerus „Küsitlemise tulemusena lokaliseeritud või täpsustunud asukohaga paigad”. Oletatavate või kindlamate pühapaikade asukoht muutus või täpsustus Põlva kihelkonnas 8 üksikobjekti (6 kompleksi) puhul ja Võnnus kolme üksikobjekti ja kolme kompleksi puhul. Kaasates valimisse kahtlase liigikindlusega pühapaigad, jääb Põlvas see pühapaikade arv samaks, ent Võnnus täpsustunud üksikobjekte on viis ja komplekse samuti viis.

Kohalike elanike küsitlemisega saadi teada ka „uutest“ (seni teadaolemata) pühapaikadest: Räpina kihelkonnas koguti andmeid nelja seni teadmata pühapaiga kohta (kompleksidena neli), Võnnu kihelkonnas kuue (kompleksidena viis) ja Põlvast viie üksikobjekti ja viie kompleksi kohta. Protsentuaalselt moodustavad need lisandunud paigad üksikobjektide puhul Põlvas 6%, Võnnus 8% ja Räpinas 10% kõikidest välitööde järel teadaolevatest pühapaikadest. Hoopis teine lugu on ristipuudega, mida lisandus varem teadaolevatele rohkesti. Vaadates „2” ja kõrgema liigikindlusega pühapaiku (üksikobjektidena) koos ristipuudega, on uute avastatud (seni teadmata) paikade hulk Põlva kihelkonnas lausa 30 (24% kõikidest välitööde järel teadaolevatest paikadest),

Võnnus 25 (23%), Räpinas 8 (15%), Kambjas 2 (6%), Harglas 1 (4%).

Üks oluline aspekt intervjuude juures, mida pole käesolevas töös üldse käsitletud, on intervjuudest paiga ja selle biograafia kohta saadava kvalitatiivse informatsiooni väärtuslikkus (st uued andmed paiga ajaloo, tähenduse, kasutuse ja sellega seotud uskumuste ja kommete kohta). Selle näiteks olgu toodud vaid üks, paiga leidmisega seonduv lugu. Põlva kihelkonna ohvrikadaka inventuurilehes seisab: „Väidetavalt on puu saanud ca 50 aastat tagasi välgutabamuse ja seejärel hakanud kuivama ning viimaks tahetud nõukogudeajal kadakas juppideks saagida. Lähedal oleva /.../ talu peremees /.../ võtnud kadaka tüve endaga kaasa. Tüvi, mis on 2 m pikk ja mille läbimõõt on 40 cm, seisab praeguseni /.../ aidas”.¹⁹ Lisaks hävinud puu endisele kasvukohale suudeti selle pühapaiga näitel seega kohalikke elanikke küsitledes täpsustada ka hävinud puu uus asukoht.

Küsitlemise tähtsust välitöödel pole vähimalgi määral põhjust alahinnata. Analüüsitud materjali ja saadud tulemuste põhjal järelduste tegemisel tuleb arvesse võtta, et olen analüüsinud vaid Kagu-Eesti piirkondi, kust saadud tulemusi ei saa niisama laiendada ülejäänud Eesti piirkondadele. Töös käsitletud kihelkondadele omane spetsiifika on näiteks ristipuude rohkus ja nende otsimisel on küsitlemine olnud märksa tulemuslikum kui ülejäänud pühapaikade leidmisel. Küsitlemise kasutegur piirkonniti sõltuda paigaliigist, mille kohta teavet otsitakse.

Julgen arvata, et eelkõige sõltub küsitlemise kasutegur siiski uuritavast piirkonnast – sealt varem arhiividesse jõudnud materjali ja varem tehtud välitööde hulgest, samuti piirkonna kultuurilistest iseärasustest. Käsitletud kihelkondadest erineb oluliselt näiteks Muhumaa, kus 2000. aastate algupoolel tehtud välitööde tulemuselsuurenes teadaolevate pühapaikade arv lausa umbes kolm korda (Metsalu 2013). Eesti eri osades on pärimus- ja muid teateid paikade kohta kogutud ja laekunud erinevas mahus (nt Tamm 2002) ja sellest otseselt sõltub ka „uuteks” (seni teadaolemata) pühapaikadeks liigitatavate ja varasemast teadaolevate pühapaikade arv ja nende omavaheline suhe.

¹⁹ LPA < Põlva khk, Lutsu k - [Küla] ohvrikadakas, RR021 - Reeli Reinaus (2012)

Välitööde eel teadaolevate paikade ja tööde tulemusena juurde saadud paikade arvud ei kajasta võrreldavalt ka seda, kui paljud kohalikud elanikud tegelikult paikasisid ja nendega seotud pärimusi teavad. Töö lisadena toodud tabelites olen esitanud küll, kui mitme paiga kohta on kihelkonnas välitöödelt pärimust kogutud, ent seal ei kajastu, kui palju kohalikke inimesi kokku pühapaikade pärimust kannavad, kui palju pärimusteateid paikade kohta keskmiselt koguti ega ka mitte see, milline on kihelkondades kogutud pärimuse kvalitatiivne, sisuline väärtus ning mille poolest see erineb. Siinkohal tuleb märkida, et välitööde tulemuslikkust mõjutab oluliselt ka see, kui palju on uurimispiirkondades säilinud vana püselanikkonda. Tõenäoline, et Tartule lähedases Kambja kihelkonnas oleks ka inimeste süstemaatilise küsitlemise korral tulemused olnud tagasihoidlikumad kui neis kihelkondades, kus püselanikkonna osakaal rahvastiku seas on suurem.

Andmete koondtabelites jäi tähelepanu alt välja ka see, kui palju saadi intervjuerimise käigus andmeid nende pühapaikade kohta, mis asuvad teistes kihelkondades. Nõukogude ajal on suur osa rahvast Eesti piires ümber asunud (muidugi sõltuvalt piirkonnast) ja on tõenäoline, et sisserännanu mäletab ja tunneb paremini eeskätt oma sünnipaiga maastikku. Siin töös käsitlesin aga ainult konkreetsete kihelkondade andmeid. Samuti ei käsitlenud ma pühapaikade piiritlemisega seotud infot – ka selles osas võib inimeste küsitlemisest olla palju abi, kui võrd pühapaikade puhul ongi uurijal tihti lähtuda vaid kahest võimalikust valikust: kas tõlgendada pühapaiga piire pärimusteadete ja maastiku välisilme põhjal oma arusaamadest lähtuvalt või kaasata arutluskäiku ka pärimusekandjad.

Kokkuvõte

Siinse töö eesmärgiks oli uurida, kuidas on muististe otsimisel abi välitöödel kohalike inimeste suhtlemisest ja nende küsitlemisest. Kitsamalt keskendub töö looduslike pühapaikade välitöödele, laiemalt aga arheoloogiateaduse ja pärimuse seoste üldse – kohalike elanike küsitlemise tulemuslikkusele vanade arhiiviteadete kontrollimisel ja pärimuses kajastuvate muististe, eeskätt looduslike pühapaikade ja pärimuslike kalmekohtade leidmisel.

Esimeses peatükis avasin töö teoreetilise tausta; defineerisin kesksed kontseptsioonid nagu *koht* ja *püha*, mis on olulised *pühapaiga* defineerimisel. Alapeatükis 2.3. selgitasin täpsemalt oma mõistekasutust ning seda, mida täpselt pean loodusliku pühapaiga alla kuuluvaks ja mida mitte. Tegin lühikese ülevaate arheoloogia ja rahvaluule ühisest uurimisloost, üldistest suundadest looduslike pühapaikade uurimisel ja arutlesin, mis kasu võib olla arheoloogil kohapärimusest.

2012. ja 2013. aastal toimusid looduslike pühapaikade välitööd Põlva, Hargla, Röpina, Võnnu ja Kambja kihelkondades, mille eesmärk oli pühapaikade tuvastamine maastikul ja nende kohta täiendava pärimuse kogumine. Neist Võnnu ja Põlva kihelkonnas oli seatud eesmärgiks küsitleda võimalikult palju kohalikke elanikke üle kogu kihelkonna, samas kui ülejäänud kihelkondades piirduti lähiümbruse elanike küsitlemisega.

Võtsin töös vaatluse alla kogu nimetatud kihelkondade välitööde eel, ajal ja järel kogutud ja koostatud materjali, et selle detailse analüüsi põhjal selgitada, kui paljud pühapaigad maastikul leiti tänu kohalike küsitlemisele ja kui paljudest uutest paikadest intervjuude tulemusena teada saadi. Kuna paikade liigikindlus, asukoha täpsus jm varieerub andmebaasides oluliselt, koostas in käesoleva töö jaoks eraldi metoodika alusel valimi pühapaikadest ja nende liigitusest. Pühapaikasid analüüsides ja koondtabeleid koostades eristasin üksikobjekte ja kompleksidena käsitletavaid paiku, erineva liigikindlusega pühapaiku ja ristipuid kui eraldi pühapaigaliiki, et vaadelda, kas erinevatest valimitest lähtumine annab uurimisküsimusele ka erinevaid vastused. Lisaks analüüsisin iga paiga puhul, kas selle asukoht oli juba enne välitöid teada

(täpsusastmega „täpne“). Püüdsin analüüsida välitöödel kogutud pärimusteateid, milles on juttu paigast kui pühapaigast; proovisin kindlaks teha, kas ja kuidas täpsemalt leidmist vajav pühapaik maastikul lokaliseeriti, kas paik lisandus pühapaikade nimekirja välitööde tulemusel, või on see juba varasematest arhiiviteadetest teada jne. Saadud tulemused on esitatud tabelitena lisades (Lisa 1, 2, 3). Andmete analüüsimise metoodikat olen tutvustanud täpsemalt peatükis 2.

Analüüsi tulemusena selgus, et kui vaadelda pühapaikasid ilma ristipuudeta, on seos välitöödel küsitatud inimeste arvu ja maastikul lokaliseeritud paikade arvu vahel olemas, ent konkreetselt informantide küsitlemise abiga lokaliseeritud paiku (mille asukohti oli vaja täpsustada) oli üsna vähe – kuni 20-30% täpsustamiset vajava asukohaga paikadest. Ka „uusi“ (seni teadaolemata) paiku oli võrdlemisi vähe: Põlva ja Võnnu kihelkondades mõlemas 6%, Harglas, Räpinas ja Kambjas 0% kõikidest välitööde järel teadaolevatest pühapaikadest²⁰. Samas, kui kaasata valimisse ristipuud, tõuseb küsitlemise kasutegur silmnähtavalt. Tulemuse allikakriitilisel hindamisel tuleb aga silmas pidada, et analüüsiks võetud valim ei puuduta kõiki pärimusteades kajastuvaid pühapaiku, vaid üksnes suurema liigikindlusega kohti, s.t neid, millega enne välitöid seondus vähemalt üks 2-punktine pärimusteade või kaks unikaalset toponüümi (vt alapeatükk 2.2). Tuleb tõdeda, et statistilise analüüsi tulemused sõltuvad tugevalt ja otseselt valimi iseloomust ja allikmaterjali määratlemise kriteeriumitest.

Samas leiti „uued“, s.t arhiiviteadetes mitte kajastuvad pühapaigad (Võnnu, Põlva ja Räpina kihelkonnas kokku 15 paika; 6–10% kihelkonna kõikidest pärast välitöid teadaolevatest pühapaikadest) tänu kohalike elanike küsitlemisele. Hargla ja Kambja kihelkondades, kus „uute“ pühapaikade otsimisega ei tegeletud ja nende kohta ei küsitatud, ei leitud uusi pühapaiku (v.a mõned teeäärsed ristipuud).

Kokkuvõttes tuleb rõhutada ka seda, et töö käsitles vaid Kagu-Eesti kihelkondi, kus arhiividesse kogutud pärimusainese osakaal on piirkonna pikaajalise kultuurilise ärksuse tõttu suur juba alates 19. sajandi lõpust. Seega ei saa töö tulemusi ilma lähema analüüsita laiendada ülejäänud piirkondadele Eestis. Arvesse tuleb võtta Eesti siseseid

²⁰ Valimi puhul, kuhu on arvestatud „2“ ja enam liigikindlusega üksikobjektid ilma ristipuudeta.

erinevaid kultuuriruumi ja arhiiviteadete kogumistööde ebaühtlust.

Analüüsist jäid välja ka mõningad teised aspektid, mis on olulised siinse töö teema uurimisel. Näiteks ei käsitletud ma andmetes pühapaikade piiritlemist ja jätsin uuritud andmetest välja selle, kui palju saadi küsitlemise tulemusena andmeid nende pühapaikade kohta, mis jäid konkreetse kihelkonna piiridest väljal. Täiesti välja jäi välitööde käigus küsitlemise tulemusena kogutud teabe kvalitatiivne väärtus: andmed ohvriandide, leidude, paiga kaasaegse kasutamise, paigas toimunu jm kohta. Kui edaspidi täiendavalt uurida intervjuu (küsitlemise) tähtsust või kasulikkust arheoloogi uurimisvahendina, siis tuleks uurimistöösse kindlasti kaasata ka need aspektid.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad ja andmebaasid

AK = Tartu Ülikooli arheoloogia kabinet

EKI = Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek. <http://heli.eki.ee/otsing/index.php?t=1>
(09.08.2016)

Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA):

E = Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

EknS = Eesti Kirjanduse Seltsi rahvaluulekogu

H = Jakob Hurda rahvaluulekogu

KIVIKE = Eesti Kirjandusmuuseumi failirepositoorium. <https://kivike.kirmus.ee>
(09.08.2016)

Kultuurimälestiste riiklik register. <http://register.muinas.ee/admin.php> (09.08.2016):

MP = Muististe ja pärimuspaikade infosüsteem Kultuurimälestiste riiklikus registris:

AT = Arheoloogiateadete andmebaas Kultuurimälestiste riikliku registri muististe ja pärimuspaikade infosüsteemis

K = Kohtade moodul Kultuurimälestiste riikliku registri muististe ja pärimuspaikade infosüsteemis

LPA = Looduslike pühapaikade andmebaas Kultuurimälestiste riiklikus registri muististe ja pärimuspaikade infosüsteemi

Käsikirjad

1. **Kaasik, M. 2013.** Aruanded. Võnnu kihelkonna looduslike pühapaikade välitööde päevaaruanded. Tartu. (Käsikiri TÜ looduslike pühapaikade keskus)
2. **Kaasik, M. 2015.** Looduslikud pühapaigad tänapäeval Mäksa vallas kogutud pärimuse näitel. Tartu Ülikool, seminaritöö. (Käsikiri TÜ Eesti ja võrdleva

rahvaluule osakonnas)

3. **Kõivupuu, M. & Tiideberg, K. 2012.** Hargla kihelkonna arheoloogiamälestiste ja ajalooliste looduslike pühapaikade inventeerimise aruanne. Tallinn, Tartu. (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonnas)
4. **Kõivupuu, M. 2013.** Kambja kihelkonna arheoloogiamälestiste ja ajalooliste looduslike pühapaikade inventeerimise aruanne. Tallinn, Tartu. (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonnas)
5. **Kallas, L. 2011.** Leiud Põhja- ja Lääne-Eesti looduslikest pühapaikadest. Tartu Ülikool, bakalaureusetöö. (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonnas)
6. **Kütt, A. 2004.** Pyhade puude ja puistutega seotud käitumisnormid pärimustekstides. Tartu Ülikool, bakalaureusetöö. (Käsikiri TÜ semiootika osakonnas)
7. **Oras, M. 2013.** Eesti looduslike pühapaikade liigid ja uurimislugu: ülevaade trükis ilmunust. Tartu Ülikool, proseminaritöö. (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonnas)
8. **Päll, L. 2013.** Aruanded. Võnnu kihelkonna looduslike pühapaikade välitööde päevaaruanded. Tartu. (Käsikiri TÜ looduslike pühapaikade keskus)
9. **Reinaus, R. 2013.** Aruanded. Võnnu kihelkonna looduslike pühapaikade välitööde päevaaruanded. Tartu. (Käsikiri TÜ looduslike pühapaikade keskus)
10. **Rootsmäe, L. & Rootsmäe, I. 1990.** Võnnu kihelkonna kohanimed ja ajalugu I–II. Tartu. (Käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis)
11. **Sander, K. 2012a.** Looduslike pühapaikade inventuur. Räpina kihelkond. Juuli – oktoober 2012. Tartu. (Käsikiri TÜ looduslike pühapaikade keskus)
12. **Sander, K. 2012b.** Aruanne inspeksioonist Räpina kihelkonnas 12.–16. juulil 2012. aastal. Tartu. (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonnas)
13. **Sander, K. 2012c.** Aruanne inspeksioonist Räpina kihelkonnas 6.–10. augustil 2012. aastal. Tartu. (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonnas)
14. **Sander, K. 2012d.** Aruanne inspeksioonist Räpina kihelkonnas 15. augustil 2012. aastal. Tartu. (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonnas)
15. **Sander, K. 2012e.** Aruanne inspeksioonist Räpina kihelkonnas 21.–23. augustil 2012. aastal. Tartu. (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonnas)

16. **Sander, K. 2012f.** Aruanne inspeksioonist Räpina kihelkonnas 18. oktoobril 2012. aastal. Tartu. (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonnas)
17. **Sander, K. 2012g.** Aruanne inspeksioonist Räpina kihelkonnas 20. oktoobril 2012. aastal. Tartu. (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonnas)
18. **Sander, K. 2012h.** Aruanne inspeksioonist Räpina kihelkonnas 21. oktoobril 2012. aastal. Tartu. (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonnas)

Kasutatud kirjandus

1. **ALPIM 2013** = Ajalooliste looduslike pühapaikade inventeerimise meetodika. Tartu Ülikooli looduslike pühapaikade keskus.
http://www.flaj.ut.ee/sites/default/files/www_ut/uurimismetoodika_270219.pdf
(09.08.2016)
2. **Altnurme, L. 2014.** Eestlaste isiklikud pühapaigad looduses. – Eesti Akadeemilise Usundiloo Seltsi aastakonverentsi “Püha ja paik” teesid 11. detsembril 2014 Tartus. http://www.eaus.ee/wp-content/uploads/2014/EAUS_konverents_2014_teesid.pdf (10.08.2016)
3. **Anttonen, V. 1992.** “Püha” mõistest rahvausundi uurimisel. – Akadeemia, 12, 2514–2535.
4. **Anttonen, V. 2000.** Sacred. – Guide to the Study of Religion. Eds W. Braun & R. T. McCutcheon R. T, 271–282.
<http://www.brontaylor.com/courses/pdf/Anttonen--Sacred.pdf> (16.07.2016)
5. **Bradley, R. 2003** [2000]. An Archaeology of Natural Places. KOHT, Psychology Press.
6. **Casey, E. S. 1996.** How to Get from Space to Place in a Fairly Short Stretch of Time: Phenomenological Prolegomena. – Senses of Place. Eds S. Feld & K. H. Basso. Santa Fe, New Mexico, 13–52.
<http://www.scribd.com/doc/115626573/Feld-Basso-Senses-of-Place#scribd>
(27.07.2016)
7. **Casey, E. S. 2016** [2008]. Place in Landscape Archaeology: A Western Philosophical Prelude – Handbook of Landscape Archaeology. Eds B. David & J. Thomas. Abingdon, New York, 44–50.
8. **David, B. & Thomas, J. (eds) 2016** [2008]. Handbook of Landscape

- Archaeology. Abingdon, New York.
9. **Descola, P. 1996.** Constructing natures: symbolic ecology and social practice. – Nature and Society. Anthropological perspectives. Eds P. Descola & G. Pálsson. London, New York, 82–102.
 10. **EALP 2008** = Eesti ajaloolised looduslikud pühapaigad. Uurimine ja hoidmine. Valdkonna arengukava 2008–2012. Tallinn, Kultuuriministeerium.
http://www.kul.ee/sites/kulminn/files/150227_arengukava_looduslikud_pyhapai_gad_tekst.831989.pdf (11.08.2016)
 11. **ELP 2015** = Eesti looduslikud pühapaigad. Uurimine ja hoidmine. Valdkonna arengukava 2015–2020. Tallinn, Kultuuriministeerium.
 12. **Frake, C. O. 1996.** Pleasant Places, Past Times, and Sheltered Identity in Rural East Anglia. – Senses of Place. Eds S. Feld & K. H. Basso. Santa Fe, New Mexico, 229–258. <http://www.scribd.com/doc/115626573/Feld-Basso-Senses-of-Place#scribd> (19.07.2016)
 13. **Gazin-Schwartz, A. & Holtorf, C. (eds) 1999.** Archaeology and Folklore. London, New York.
 14. **Haav, A. 2011.** Lääne- ja Hiiumaa 13.–18. sajandi külakalmistud. Tartu Ülikool, bakalaureusetöö. (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonnas.)
http://www.arheo.ut.ee/docs/BA11_Haav.pdf (16.07.2016)
 15. **Hiimäe, M. 2001.** Maastik ja kohapärimus. – Maastik: Loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis. Toim. H. Palang ja H. Sooväli. *Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis*, 91. Tartu, 85–94.
<http://www.tlu.ee/~palang/2012/maastikuraamat.pdf> (19.07.2016)
 16. **Hiimäe, M. 2007.** Pühapaigad kui mentaalse maastiku objektid: mõiste ja väljund. – Looduslikud pühapaigad: Väärtused ja kaitse. Koost A. Kaasik ja H. Valk. *Õpetatud Eesti Seltsi toimetised*, 36. Tartu, 215–236.
 17. **Hiiepaik 2015** = Kuidas kaitsta hiisi ehk erimeelsused ekspertide ja ministeeriumi vahel. – Hiiepaik.ee. 20.04.2015.
<http://hiiepaik.ee/uncategorized/kuidas-kaitsta-estimaa-hiisi-ehk-erimeelsused-hiite-ekspertide-ja-ministeeriumi-vahel/> (13.12.2015)
 18. **Ilves, K. 2007.** Place-names about Life by the Sea – an Archaeological Perspective on the Estonian Swedish Landscape – Folklore: Electronical Journal

- of Folklore, 34, 89–104. <https://www.folklore.ee/folklore/vol34/ilves.pdf>
(16.07.2016)
19. **Insoll, T. 2007.** 'Natural' or 'Human' Spaces? Tallensi Sacred Groves and Shrines and their Potential Implications for Aspects of Northern European Prehistory and Phenomenological Interpretation. – Norwegian Archaeological Review, 40 (2), 138–158.
 20. **Jaago, T. 2004.** Minevikutõlgenduste ja ajakäsituste uurimine pärimusliku ajaloo vaatepunktist. Kahe temaatilise jutustuse näitel. – Mäetagused, 27, 47–71. <http://www.folklore.ee/tagused/nr27/jaago.pdf> (25.07.2016)
 21. **Jonuks, T. 2011.** Hiis-sites in Northern Estonia: Distinctive Hills and Plain Fields – Archaeologia Baltica, 15, 22–30.
 22. **Jonuks, T. 2013.** Seitse aastat kestnud pühapaiga konverentside sari sai Peterburis väärrika lõpu. – Mäetagused, 54, 217–219. <http://www.folklore.ee/tagused/nr54/u02.pdf> (02.08.2016)
 23. **Jonuks, T., Veldi, M., Oras, E. 2014.** Looduslikud pühapaigad – uue ja vana piiril. – Vikerkaar, 7–8, 93–108.
 24. **Juurik, R., Kalda, M., Rannamäe, E. 2009.** Muistis pajatab. – Estonian Journal of Archaeology, 13 (1), 63–68. http://www.kirj.ee/public/Archaeology/2009/issue_1/arch-2009-1-63-68.pdf
(26.07.2016)
 25. **Kaasik, A. 2007.** Looduslikud pühapaigad – väärtused looduse ja kultuuri piirimail. – Looduslikud pühapaigad: Väärtused ja kaitse. Koost. A. Kaasik ja H. Valk. *Õpetatud Eesti Seltsi toimetised* 36. Tartu, 23–74.
 26. **Kaasik, A. 2016.** Põlised pühapaigad. Tallinn, Pegasus.
 27. **Kama, P. 2012.** Arheoloogiline vaatepunkt matusesteemalistele regilauludele. Tartu Ülikool, magistritöö. (Käsikiri TÜ arheoloogia osakonnas) http://www.arheo.ut.ee/docs/MA12_Kama.pdf (26.07.2016)
 28. **Kama, P. 2016.** Place-Lore as a Tool for Identification of Archaeological Sites. – Estonian Journal of Archaeology. [ilmumas].
 29. **Kivipõld, K. 2015.** Põhja-Eestis on unustusse vajuvaid pühapaiku enam kui lõunas. – Harju Elu. 10.04.2015. <http://www.harjuelu.ee/2015/04/4275/pohja->

[eestis-on-unustusse-vajuvaid-puhapaiku-enam-kui-lounas/](#) (13.12.2015)

30. **Kõivupuu, M. 2009.** Hinged puhkavad puudes. Tallinn, Huma.
31. **Lang, V. 1999.** Kultuurmaastik ja arheoloogia: vastus kommentaaridele. – Eesti Arheoloogia Ajakiri, 3 (2), 170–174.
32. **Lang, V. 2006.** Arheoloogilise uurimistöö ajalugu (kuni 1980. aastate lõpuni). – Arheoloogiline uurimistöö Eestis 1865–2005.
<http://www.arheo.ut.ee/01EA1Lang.pdf> (02.08.2016)
33. **Lindroos, K. 2009.** Millest räägivad paigad? Paikade identiteet ja sotsiaalsed konstruktsioonid Eesti saartel. – Akadeemia, 1499–1514.
<http://digar.nlib.ee/digar/show/?id=104148> (18.05.2015)
34. **Lätt, S. 1977.** Eesti rahvakalender I. Tallinn, Eesti Raamat.
35. **Lätti, P. 2004.** Asustuspildist muinasaegsel Järvamaal – asustuskeskused ja linnused. – Mäetagused, 28, 123–148.
<http://www.folklore.ee/tagused/nr28/latti.pdf> (16.07.2016)
36. **Metssalu, J. 2007.** Balthasar Russowi ja Dionysius Fabriciuse kroonikate rahvausuteated teiste kirjalike allikate kontekstis. Tartu Ülikool, bakalaureusetöö. (Käsikiri TÜ raamatukogus)
https://www.academia.edu/4061421/JMetssalu_L6Pu_T88_2007 (16.07.2016)
37. **Metssalu, J. 2013.** Muhu ja Juuru kihelkonna pühapaikade uuringud – Konverents „Looduslikud pühapaigad kui rahvuslikud kaitsealad – vajadused ja võimalused 2008-2020”. 09.05.2013 Tallinnas Riigikogus.
38. **Palang, H. & Sooväli, H. (toim.) 2001.** Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis. *Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis, 91*. Tartu, TÜ Geograafia Instituut.
<http://www.tlu.ee/~palang/2012/maastikuraamat.pdf> (19.07.2016)
39. **Pealinn 2015 = Pühapaikade eksperdid: uus arengukava määrab suurema osa hiisi hukule.** – Pealinn. 11.03.2015. <http://www.pealinn.ee/koik- uudised/puhapaikade-eksperdid-uus-arengukava-maarab-suurema-osa-hiisi-hukule-n140275> (13.12.2015)
40. **Pedaru, T. 2015.** Kultuuriministeerium: looduslike pühapaikade arengukava tagab ligi 3000 pühapaiga säilimise. – Kultuur.err.ee. 13.03.2015.

- <http://kultuur.err.ee/v/varia/0847d9e3-0268-4a64-8bdc-f63b49120e2a/kultuuriministeerium-looduslike-puhapaikade-arengukava-tagabligi-3000-puhapaiga-sailimise> (13.12.2015)
41. **Peil, T. 2001.** Maastike keskel. – Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis. Toim. H. Palang ja H. Sooväli. *Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis*, 91. Tartu, TÜ Geograafia Instituut, 57–63.
42. **Remmel, M.-A. 1997.** “Püha” mõistest kohalugude kaudu. – Maa ja ilm. Toim. M. Hiemäe ja J. Oras. *Pro Folkloristica V*. Tartu, 75–91.
43. **Remmel, M.-A. 2007.** Hiiepärimuse sõnum tänases Eestis: lähteandmeid ja tõlgendusvõimalusi. – Looduslikud puhapaigad: Väärtused ja kaitse. Koost. A. Kaasik ja H. Valk. *Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised*, 36. Tartu, 239–259.
44. **Remmel, M.-A. 2014.** Kohapärimuse mõiste, uurimislugu ja tunnusjooned – Muistis, koht ja pärimus II: Pärimus ja paigad. Koost. H. Valk. *Muinasaja teadus* 26 (2). Tartu, 13–70.
45. **Remmel, M.-A. & Valk, H. 2014.** Muistised, pärimuspaigad ja kohapärimus: ajalised ning ruumilised aspektid. – Muistis, koht ja pärimus II: Pärimus ja paigad. Koost. H. Valk. *Muinasaja teadus* 26 (2). Tartu, 305–389.
46. **Rohemäe, M.-A. 2015.** Puhapaikade kaardistamisega on kiire, kuid tegevuskavas on erimeelsusi. – Postimees. 29.03.2015.
<http://uudised.err.ee/v/eesti/182b44ea-3071-4ab5-bc2c-7c4612dba6de/puhapaikade-kaardistamisega-on-kiire-kuid-tegevuskavas-on-erimeelsusi> (13.12.2015)
47. **Saar, M. & Palang, H. 2009.** The Dimension of Place Meanings. – Living Reviews in Landscape Research, 3 (3).
<http://landscaperesearch.livingreviews.org/Articles/lrlr-2009-3/download/lrlr-2009-3Color.pdf> (19.07.2016)
48. **Siig, K. 2012.** Kuningamäng kui “kultuurifossiil”: Uurimus ühe laulumängu seostest muinas- ja varakeskaegse ühiskonnakorraldusega. Tartu Ülikool, seminaritöö. (Käsikiri TÜ Eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas)
http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/26859/ST_Siig.pdf?sequence=1&isAllowed=y (26.07.2016)
49. **Sild, T. 2014.** Kinnismuistised Rootsi maamõõtja Axel Holmi katastriplaanidel.

- Tartu Ülikool, bakalaureusetöö. (Käsikiri TÜ arheoloogia raamatukogus)
http://dSPACE.ut.ee/bitstream/handle/10062/41908/Sild_BA14.pdf?sequence=1
 (16.07.2016)
50. **Tamm, K. 2002.** Statistiline ülevaade kogumisvõistlustest ja folkloristide välitöödest. – Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks. Toim. M. Hiiemäe, K. Labi. *Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused* 20. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 220-239.
51. **Tilley, C. 1994.** A phenomenology of Landscape: Places, Paths, and Monuments. Oxford, Berg.
52. **Tuan, Y.-F. 2001** [1977]. Space and Place: The Perspective of Experience. Minneapolis, London, University of Minnesota press.
53. **Tvauri, A. 1999.** Ohvrikividest. – Mäetagused, 11, 34–57.
<http://www.folklore.ee/tagused/nr11/kivi.htm> (09.08.2016)
54. **Valk, H. (koost.) 2014.** Muistis, koht ja pärimus II. Pärimus ja paigad. *Muinasaja teadus*, 26 (2). Tartu, TÜ Ajaloo ja arheoloogia instituut, arheoloogia osakond.
55. **Valk, H. 1995.** Lõuna-Eesti XIII – XVII/XVIII sajandi külakalmistud rahvatraditsioonis ja uskumustes. – Rahvausund tänapäeval. Toim. M. Hiiemäe ja M. Kõiva. Tartu, 454–471.
<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/usund/eesti/valkh.pdf> (19.07.2016)
56. **Valk, H. 2001.** Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD. Visby, Tartu: Tartu University.
57. **Valk, H. 2004.** Christian and Non-Christian Holy Sites in Medieval Estonia: A Reflection of Ecclesiastical Attitudes towards Popular Religion. – The European Frontier. Clashes and Compromises in the Middle Ages *Lund Studies in Medieval Archaeology*, 33 / *CCC Papers*, 7. Lund, 299–310.
58. **Valk, H. 2006.** Arheoloogia, suuline traditsioon ja pärimuskultuur. – Arheoloogiline uurimistöö Eestis 1865–2005. Toim. V. Lang ja M. Laneman. Tartu. <http://www.arheo.ut.ee/16EA1Valk.pdf> (19.07.2016)
59. **Valk, H. 2007.** Looduslikud pühapaigad kui muistised: arheoloogia vaatenurk. – Looduslikud pühapaigad: Väärtused ja kaitse. Koost. A. Kaasik ja H. Valk. *Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised*, 36. Tartu, 135-170.
60. **Valk, H., Haav, A., Aunroos, A.-L., Ervin, A., Kaasik, A., Kama, P., Kimber,**

A., Sander, K., Zadin, K., Kõivupuu, M. 2013. Field Inventories in South-East Estonia in 2012 and 2013: Archaeological Monument and Sacred Natural Sites. – Archaeological Fieldwork in Estonia 2013, 229–244.

http://www.arheoloogia.ee/ave2013/AVE2013_20_Valkjt_newsites.pdf

(27.06.2016)

61. **Vedru, G. 2009.** Layers of Landscape, Layers of Site. – Estonian Journal of Archaeology, 13 (1), 21–35.

62. **Viidalepp, R. 1940.** Iseloomustavat Eesti ohvrikividest. Tartu, Eesti Rahvaluule Arhiiv

The relevance of interview in studying cultural landscape (based on the materials collected from the inventory of sacred natural sites)

In Estonia, folklore has been an important source for identifying burial sites (see Kama 2016; Valk 2006) and even more for (identifying) sacred sites in nature. Localising and mapping these possible archaeological sites known from folklore is often problematic since a folklore text seldom gives a precise description of a site and its location. Interviewing local people has been thought (and used) as a solution to this problem. Still, the importance of interviewing local people in the inventory of sacred sites in Estonia has been recently called into question. The aim of this study is to further analyse the relevance of interviewing people for localising sacred sites in landscape and identifying new sites of which there was no information before. To achieve this, materials from Võnnu, Põlva, Kambja, Hargla and Rāpina parishes – where inventory of sacred sites has been conducted and where the number of interviews conducted varies greatly – is analysed. In all these parishes, an inventory of sacred sites has been conducted, although different methods were used: In Võnnu and Põlva parishes, as many local people were interviewed as possible whereby in Hargla, Rāpina and Kambja parishes the work was restricted to interviewing people in the close vicinity.

In the first chapter of this paper, a definition of *place*, *sacred* and *sacred site* is given. I've defined sacred sites as natural looking areas or places within the landscape which – according to folkloric/linguistic/cartographic/archaeological or ethnographic sources – have been associated with worship, sacrifice, healing, prayer or other *sacred making activities* (see Anttonen 2000: 281) or religious meanings in the 19th century or earlier. The reason to make a distinction between sacred natural sites and other sacred monuments in landscape (at least in the context of Estonian material) is that in the case of the former, sacred meaning is primarily associated with the natural (as opposed to *man-made* or *man-structured*) elements of the sites. Of course, it's not always possible to make this distinction, as for example in the case of some rural cemeteries of 13th–18th centuries.

In the second chapter, I give an overview of different sources and materials used in the

study, and the method for analysing these materials. In order for the data from different parishes to be comparable, I first analysed the data about the sacred sites from all the studied regions and compiled a list of sites which I have regarded as sacred sites in the context of this study. I also rated sites on a scale of 1 to 5 based on the amount of data which was available for a site and which confirmed its *sacredness*. I also created six different selections of sacred sites of each parish to see how much the end results of the paper depend on the selection of data. To answer the question about the effectiveness of interviewing people for localising sites in landscape, it is important to distinguish the sites which have been mapped before from those the precise location of which is unknown. I also analysed whether a site with previously unknown location was found with the help of local people or was identified in a different manner. This was the case for many cross-trees which can be identified in the landscape on their own.

As a result of the analysis, only a weak correlation was found between the number of people interviewed and the number of sites (with previously unknown location) inventorized. According to the numbers of one selection of data²¹, five sacred sites from 32 which needed localisation, were found with the help of interviewing local people in Põlva parish, where altogether 230 people were interviewed. In Võnnu (with 279 people interviewed), the number was three from 27 sites needing to be localised. Based on the data available to the researcher, no sites were found with the help of local people in Rāpina, Hargla and Kambja parishes where correspondingly 69, 21–25 and 5 people were interviewed.

Also the amount of newly discovered sacred sites, of which there was no data available before, was quite small²²: four in Rāpina, six in Võnnu and five in Põlva parish. No new sites in this selection of data were found. The effect of interview turned out to be much more visible when adding cross-trees to the selection. With these the amount of previously unknown sites²³ was 30 in Põlva, 25 in Võnnu, 8 in Rāpina, 2 in Kambja and 1 in Hargla parish.

²¹ Selection of data: single objects with a rating of „3” or higher without cross-trees.

²² Selection of data: single objects with a rating of „2” or higher without cross-trees.

²³ Selection of data: single objects with a rating of „2” or higher, with clusters of cross-trees included.

Although the correlation between the number of people interviewed and the number of sites localised (both new ones and ones the location of which was previously unknown) is relatively weak in the case for the regions studied and the selection of data of this paper, it is important to note that I only focused on localising the sites in landscape. The question of defining the borders of a sacred site, the qualitative value of the information gathered with interviews and the amount of data gathered about other (sacred) sites in different parishes was not analysed. The results of this paper also cover only the studied regions and cannot be broadened to the rest of Estonia without further analysis.

Lisa 1. Koondtabel Põlva, Võnnu, Räpina, Kambja ja Hargla kihelkonna looduslike pühapaikade andmetest: liigikindlusega 2 ja enam

	Plv	%	Plv	%	Võn	%	Võn	%	Räp	%	Räp	%	Kam	%	Kam	%	Har	%	Har	%
Paikade arv kokku	84	100%	74	100%	78	100%	69	100%	42	100%	39	100%	22	100%	16	100%	19	100%	17	100%
Välitöödel inventeeritud paiku	49	58%	46	62%	42	54%	37	54%	10	24%	7	18%	8	36%	6	38%	4	21%	2	12%
Enne välitöid teadaolevad paigad	79	94%	72	97%	72	92%	64	93%	37	88%	34	87%	22	100%	16	100%	19	100%	17	100%
Paigad, mis lokaliseeriti enne välitöid	33	39%	31	42%	30	38%	26	38%	14	33%	11	28%	8	36%	5	31%	6	32%	5	29%
Paigad, mis vajasis välitöödel lokaliseerimist	46	55%	42	57%	42	54%	38	55%	24	57%	24	62%	14	64%	11	69%	13	68%	12	71%
Neist lokaliseeritud	7	8%	5	7%	12	15%	12	17%	2	5%	3	8%	1	5%	1	6%	1	5%	0	0
Neist küsitlemise tulemusena lokaliseeritud	5	6%	3	4%	5	6%	5	7%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%
Lokaliseeritud ja välitöödel täpsustunud/muutunud asukohaga paigad	11	13%	9	12%	12	15%	12	17%	3	7%	3	8%	1	5%	1	6%	1	5%	0	0%
Küsitlemise tulemusena lokaliseeritud või täpsustunud asukohaga paigad	8	10%	6	8%	5	6%	5	7%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%
Uued ehk seni teadaolemata paigad	5	6%	5	7%	6	8%	5	7%	4	10%	4	10%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%
Küsitlemise tulemusena saadud uusi paiku	5	6%	5	7%	6	8%	5	7%	4	10%	4	10%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0
Välitöödel kogutud pärimust (paiga kohta)	36	43%	34	46%	30	38%	25	36%	10	24%	9	23%	0	0%	0	0%	3	16%	2	12%

Pühapaigad üksikobjektidena

Pühapaigad kompleksidena

% = % kõikidest paikadest

Lisa 2. Koondtabel Põlva, Võnnu, Räpina, Kambja ja Hargla kihelkonna looduslike pühapaikade andmetest: liigikindlusega 3 ja enam

	Plv	%	Plv	%	Võn	%	Võn	%	Räp	%	Räp	%	Kam	%	Kam	%	Har	%	Har	%
Paikade arv kokku	62	100%	57	100%	51	100%	44	100%	23	100%	23	100%	13	100%	8	100%	12	100%	10	100%
Välitöödel inventeeritud paiku	38	61%	36	63%	33	65%	29	66%	7	30%	6	26%	6	46%	4	50%	6	50%	4	40%
Enne välitöid teadaolevad paigad	59	95%	54	95%	49	96%	42	95%	23	100%	23	100%	13	100%	8	100%	12	100%	10	100%
Paigad, mis lokaliseeriti enne välitöid	27	44%	25	44%	22	43%	17	39%	8	35%	8	35%	5	38%	3	38%	6	50%	5	50%
Paigad, mis vajasis välitöödel lokaliseerimist	32	52%	29	51%	27	53%	25	57%	15	65%	15	65%	8	62%	5	63%	6	50%	5	50%
Neist lokaliseeritud	6	10%	4	7%	8	16%	8	18%	1	4%	1	4%	1	8%	1	13%	1	8%	0	0
Neist küsitlemise tulemusena lokaliseeritud	5	8%	3	5%	3	6%	3	7%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%
Lokaliseeritud ja välitöödel täpsustunud/muutunud asukohaga paigad	10	16%	8	14%	8	16%	8	16%	1	4%	1	4%	1	8%	1	13%	1	8%	0	0%
Küsitlemise tulemusena lokaliseeritud või täpsustunud asukohaga paigad	8	13%	6	11%	3	6%	3	7%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%
Uued ehk seni teadaolemata paigad	3	5%	3	5%	2	4%	2	5%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%
Küsitlemise tulemusena saadud uusi paiku	3	5%	3	5%	2	4%	2	5%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0
Välitöödel kogutud pärimust (paiga kohta)	31	50%	29	51%	16	31%	13	30%	5	22%	4	17%	0	0%	0	0%	3	25%	2	12%

Pühapaigad üksikobjektidena

Pühapaigad kompleksidena

% = % kõikidest paikadest

Lisa 3. Põlva, Võnnu, Räpina, Kambja ja Hargla kihelkonna looduslike pühapaikade andmed: üksikobjektid koos ristipuudega

Liigikindlus 2+ paigad:	Liigikindlus 2+										Liigikindlus 3+									
	Plv	%	Võn	%	Räp	%	Kam	%	Har	%	Plv	0%	Võn	0%	Räp	%	Kam	%	Har	%
Paikade arv kokku	125	100%	111	100%	52	100%	32	100%	26	100%	96	100%	72	100%	33	100%	22	100%	19	100%
Välitöödel inventeeritud paigad	81	65%	68	61%	15	29%	15	47%	11	42%	67	70%	53	74%	12	36%	13	59%	11	58%
Ristipuud (nii inventeeritud kui inventeerimata)	41	33%	34	31%	10	19%	10	31%	7	27%	36	38%	21	29%	10	30%	9	41%	7	37%
Enne välitöid teadaolevad paigad	95	76%	86	77%	44	85%	30	94%	25	96%	71	74%	62	86%	30	91%	20	91%	18	95%
Lokaliseeritud enne välitöid	44	35%	42	38%	15	29%	13	41%	12	46%	38	40%	32	44%	10	30%	10	45%	12	63%
Vajasid välitöödel lokaliseerimist	51	41%	43	39%	30	58%	17	53%	13	50%	32	33%	31	43%	20	61%	10	45%	6	32%
Neist lokaliseeritud	12	10%	12	11%	5	10%	1	3%	1	4%	8	8%	9	13%	3	9%	1	5%	1	5%
Neist teadaolevalt küsitlemise tulemusena lokaliseeritud paiku	4	3%	4	4%	0	0%	0	0%	0	0%	5	5%	3	4%	0	0%	0	0%	0	0%
Lokaliseeritud + täpsustunud asukoht	21	17%	17	15%	6	12%	3	9%	1	4%	19	20%	14	19%	4	12%	3	14%	1	5%
Teadaolevalt küsitlemise tulemusena lokaliseeritud/täpsustunud asukohaga	8	6%	5	5%	0	0%	0	0%	0	0%	7	7%	4	6%	0	0%	0	0%	0	0%
Uued ehk seni teadaolemata paigad	30	24%	25	23%	8	15%	2	6%	1	4%	22	23%	10	14%	3	9%	2	9%	1	5%
Uusi ristipuid	25	20%	19	17%	3	6%	2	6%	1	4%	20	21%	8	11%	3	9%	2	9%	1	5%
Teadaolevalt küsitlemise tulemusel saadud uusi paiku	15	12%	22	20%	0	0%	0	0%	0	0%	5	5%	7	10%	0	0%	0	0%	0	0%
Välitöödel kogutud pärimust (paiga kohta)	62	50%	55	50%	18	35%	0	0%	5	19%	50	52%	30	42%	13	39%	0	0%	5	26%

% = % kõikidest paikadest

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Mana Kaasik,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Intervjuu roll muististe leidmisel looduslike pühapaikade välitööde näitel”, mille juhendaja on Heiki Valk.

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 11.08.2016